

MEDELTIDSARKEOLOGISKA FÖRENINGEN (META)

META

Kraftstorg 1

223 50 LUND

92 1-2

REDAKTIONELLT

"Inför döden är alla inte lika" travesterar Peter Carelli i årets första META. När de biologiska funktionerna i vårt materiella skal inte längre förmår binda själen dör vi. Varför och hur påverkas mycket av det som föregått dödsögonblicket. Vad som sker med kroppen därefter kan vi själva inte göra så mycket åt. De efterlevande ser till att den sociala status som hållits under levnadsloppet bibehålls eller förändras. En värdig död och begravning eller stympning och skändning förlänger individens roll i gemenskapen. Som arkeologer försöker vi avläsa skeendet bortom graven i graven. Detta dubbelnummer behandlar det kanske mänskligaste av våra källmaterial; graven och dess innehåll. I studiet av den kombinerar arkeologi och humanosteologi till en kulturhistorisk analys. Ämnet har glädjande nog förenat kollegor från Norge, Danmark och Sverige, något som METAs redaktion eftersträvar men inte alltid lyckas med.

Jakob Kieffer- Olsen har omvärderat den tidigmedeltida kyrkogården i Löddeköpinge i Skåne. Han menar att samtidighet kan ha rätt mellan stavkyrkan på platsen och den strax intill uppförda stenkyrkan. Svarar gör Hampus Cinthio och Jesper Boldsen som sedan länge arbetat med och publicerat resultat från kyrkogården.

Framställningarna som följer därefter har bärighet i sig själva, men ansluter även till diskussionen om representativitet och metod som genomsyrar inläggen om Löddeköpinge. Maria Cinthio, Bertil Helgesson och Caroline Arcini finner i sina respektive artiklar oregelbundenheten i populationsammansättningen och placeringen inom det helgade området på lands- och stadskyrkogårdar som tecken på svårigheten att generalisera om gravseder. För första gången i tryck presenteras en senvikingatida gravplats från Fjälkinge och de senvikingatida/ tidigmedeltida kyrkogårdarna i Lund. Det sistnämnda komplexet grävdes ut under 1970- 80- talet av Kulturen i Lund och utgör en kunskapsbank utan motstycke när det gäller kyrkobyggnande och gravmaterial i tidigmedeltida stadsmiljö.

Om de ovanstående bidragen betraktas som metodutvecklande och diskuterande med inriktning på representativitet, går efterföljande artiklar direkt på med tolkningar av det funna. Peter Carelli söker förklaringar på

de många begravningar i Lund som ligger utanför stadens kyrkogårdar med en kategorisering baserad på medeltida uppfattningar om social status och deklassering.

Jan Brendalsmo och Gunnhild Røthe rör sig i rågången mellan hedniskt och kristet. De dödas närvaro bland de levande framstår tydligt i de inbrott i högar som skedde kort efter gravsättningen. Arkeologiska, skriftliga och antropologiska källor utgör fonden för den spännande tolkningen.

Maria Vretemark tar upp det kända förhållandet med könssegregering på kyrkogårdarna. Paralleller dras mellan begravningstraditionen, placeringen av kvinnosidan inne i kyrkan och Mariaaltarets plats vid nordöstra sidan av långhuset. I detta ser hon ett uttryck för en på den medeltida landsbygden spridd Mariakult.

Debatten om fullföljandet av kulturminneslagen och rapportskrivandet förtsätter. Ola Kyhlberg svarar här på Roger Blidmos inlägg i förra numret av META.

Stefan Larsson angriper sig själv och oss alla när han efterlyser klarare definitioner av begrepp som används inom dagens medeltidsarkeologi. Latent kontra manifest, samtiden som tvångströja när vi vill nå medeltidens människor och redovisning av tvivlet som ett led i den vetenskapliga processen kastas här till marken. Är någon villig att plocka upp ämnet/ämnena?

Gör META till ett sommamöje, trots det dystra källmaterialet. Kanske är detta så nära vi någonsin kan komma "den andre".

META- redaktionen i Lund

ERIK CINTHIOS FOND

För första gången har META äran att utlysa medel ur *Erik Cinthios fond*. Den ekonomiska grunden för denna är överskottet från försäljningen av festskriften som överlämnades i samband med hans 65-årsdag. Denna har som uppgift att stödja utgivningen av medeltidsarkeologiska avhandlingar. Med avhandling menas här inte bara doktors- eller licentiatavhandlingar, utan även andra större vetenskapliga verk, dock prioriteras doktorsavhandlingar. Fonden förvaltas av Medeltidsarkeologiska föreningen, META. I stipendienämnden ingår professorn i medeltidsarkeologi, en representant ur METAs styrelse och en doktorandrepresentant. Stipendienämnden har beslutat att 1992 utlysa två stipendier á 5000 kr. Ansökan med motivering sändes senast **1/8 1992** till:

META
Institutionen för arkeologi
Krafts torg 1
223 50 LUND

DATERINGEN AF DEN MIDDELALDERLIGE KIRKEGÅRD I LÖDDEKÖPINGE- et debatoplæg

"Varje år som ett nytt markområde skulle exploateras och arkeologiska undersökningar genomfördes var förhoppningarna stora att gravar skulle komma i dagen".

Tom Ohlsson

Det er ikke ualmindeligt, at man støder på ukendte middelalderlige kirkegårde ¹, men det var nok grave fra før kristendommens indførelse, at Tom Ohlsson ønskede at finde i Löddeköpinge i Skåne- grave tilhørende den vikingetidige bebyggelse, som var undersøgt i årene forud.² I perioden 1974-1980 udgravede Lunds Universitets Historiska Museum ved Tom Ohlsson og Hampus Cinthio 2700 m² med 1400 grave på lidt over halvdelen af en i middelalderen nedlagt kirkegård, der ligger ca. 300 m øst for den nuværende Löddeköpinge kirke (fig. 1). Kirkegården afgrænses af grøfter og har dækket et areal på ca. 5000 m², mens det samlede gravantal anslås til 2500. En nord- syd gående grøft deler kirkegården i to halvdele, hvor den østre er den oprindelige og den vestre en udvidelse. Man fandt fundamenter til en trækirke på den vestre kirkegårdsdel, mens en trækirke på den østre og ældste del først blev erkendt i 1984 (fig. 2). Resultaterne af gravningen er publiceret i en række artikler. Det arkæologiske materiale blev først behandlet af Tom Ohlsson og siden af Hampus Cinthio, der i samarbejde med Jesper Boldsen også har gennemført analyser af fordelningen af grave og gravtyper. De antropologiske undersøgelser er udført af Ove og Evy Persson.³

De mange artikler har gjort udgravningen til en af de bedst publicerede kirkegårdsundersøgelser fra det middelalderlige Danmark, og den har fået stor betydning.⁴ Det publicerede materiale giver læserne mulighed for at arbejde videre med udgravningen, og det har undertegnede gjort med henblik på dateringen.

Jeg vil nedenfor forsøge at datere kirkegårdens brugsperiode ud fra gravene og gravskikken i stedet for, som det hidtil har været mest almindeligt,

Fig. 1. Til venstre ses den nustående kirke i Løddeköpinge og til højre den arkæologisk påviste og udgravede. Afstanden mellem kirkegårdene er lidt over 300 m. Fra Cinthio 1980 fig.1, s.113.

at datere gravene udfra f.eks. kirkebygninger, mønter och keramik, derfor undertitlen ”- et debatoplæg”.

For selvfølgelig er det ikke uproblematisk. Metoderne bør- som alle andre metoder- debatteres, afprøves, revideres og evt. forkastes, og det helst af alle, der arbejder med emnet. Men en af forudsætningerne er, at udgravningerne bliver grundigt publiceret- som Løddeköpinge!

Fra Tom Ohlssons første artikel i 1977 har tidsfæstelsen af kirkegården stort set ligget fast. fra o. 1000 til midten af 1100- tallet. Senere omtaler havde en tendens at mindske brugsperioden til ca. 100 år, mens de nyeste har forøget den til 150- 175 år: fra første halvdel af 1000- tallet til slutningen af 1100- tallet. Kirkegårdsudvidelsen og den derpå opførte kirke sættes til o. 1100.⁵ Naturvidenskabelige metoder bidrager ikke til dateringen,

Fig. 2. Udgravningsplanen med grave, grøfter og kirker. Den vestre kirkes stenfundament ses til venstre, mens den østre har ligget, hvor det gravtomme område er. Fra Cinthio 1988 fig. 2, s. 123.

selvom der blev udført en række C-14 dateringer på skeletmateriale. Resultaterne lå indenfor perioden fra ca. 820-1040 og må være mindst 100-200 år for gamle.⁶ Dateringen hviler derfor først og fremmest på en vurdering af arkæologiske forhold, og det er her vigtigt at påpege, at de stratigrafiske relationer ikke er inddraget i analysen af gravene. Den metode blev med godt resultat anvendt på kirkegårdsmateriale af Lars Redin i 1976.⁷

I det efterfølgende vil gennemgangen blive delt op i tre afsnit: nedlæggelsen, anlæggelsen og udvidelsen. For hvert afsnit vil det tidligere fremlagte dateringsgrundlag blive gennemgået og diskuteret, hvorefter argumenter for andre dateringer vil blive anført.

Nedlæggelsen

Tom Ohlsson knyttede i 1977 nedlæggelsen af den udgravede kirkegård i Löddeköpinge sammen med opførelsen af den nu stående stenkirke: da den blev bygget, blev den gamle kirke og kirkegård opgivet; Hampus Cinthio accepterede antagelsen. Det er hovedargumentet for Löddeköpings slutdatering, og faktisk også det eneste, som er fremført. Ellers henvises der kun generelt til 13 mønter fundet i grave og "*The general impression conveyed by the graves...*".⁸ Den stående kirke dateredes først til midten af 1100-tallet, men i 1986 blev der foretaget undersøgelser bl. a. i dens gulv, hvilket ændrede dateringen af kirken- og dermed også af nedlæggelsen af den udgravede kirkegård- til slutningen af 1100-tallet.⁹

Slutdateringen af Löddeköpinge hviler således på den forudsætning, at de to kirker og kirkegårde- den nuværende og den udgravede- ikke kan have fungeret samtidigt, efter at den nuværende stenkirke blev opført. Men er det en rimelig forudsætning?

Både Tom Ohlsson og Hampus Cinthio har diskuteret muligheden for, at to kirkebygninger har eksisteret samtidig før stenkirken bygges, d.v.s. at stenkirken havde en forgænger. De mente, at den lokale befolkning var blevet begravet enten på den ene eller på den anden kirkegård. Hampus Cinthio foreslog, at to samtidige kirker skulle have en forskellig funktion eller status f. eks. sognekirke og kongelig patronatskirke (hvor stenkirken nu står), og Tom Ohlsson forestillede sig muligheden af, at den ene kirke havde begravellesret, mens den anden kun havde dåpsret, men dog eventuelt også, at der har været to sognekirker.¹⁰

Det generelle kendskab til den tidlig- middelalderlige kirketopografi er ikke så godt, at man i det enkelte tilfælde kan datere ud fra den forudsætning, at to kirker (med kirkegårde) med 300 meters mellemrum må have afløst hinanden. Specielle tilfælde - som ved Vestervig og Skt. Thøgers kirker, der har ligget med en afstand på kun 200 m¹¹ - har selvfølgelig altid eksisteret, men jeg vil pege på to eksempler, der minder om Löddeköpinge. Det ene er i Stenløse sogn i Nordsjælland, hvor den stående kirke dateres til 1100-tallets slutning, mens der ca. 300 m vest for er undersøgt dele af en middelalderlig kirkegård på o. 2100 m² med ca. 350 registrerede grave, der har tilhørt Skt. Mortens kapel. Kapellet er nedrevet i 1500-tallet, men selvom gravlægningen er ophørt forinden, er det overvejende sandsynligt, at der i en periode er begravet ved begge.¹² Det andet eksempel er ikke helt så velbelyst - endnu da. Karlstrup kirke ved Køge dateres til o. 1200,

og ved en nylig undersøgelse i kirkens gulv fandtes ingen spor efter en for-gænger og ej heller ældre begravelser. Men ca. 500 m vest for Karlstrup kirke er der fundet en tidlig-middelalderlig kirkegård og sandsynligvis en trækirke. Der er ikke publiceret nogen nærmere datering, men opmærksomheden skal henledes på, at den stående kirke er fysisk tilknyttet et voldsted/ en hovedgård, hvilket gør det tvivlsomt at forvente, at den ældre kirke blev nedlagt, da den nuværende blev bygget.¹³

Det må anses for en rimelig mulighed, at de to kirker i Löddeköpinge har fungeret samtidigt frem til den "almindelige" kirkenedlægningsperiode i senmiddelalderen, og konklusionen må blive, at den stående kirke i Löddeköpinge ikke kan bruges til datering af den nedlagte kirke og kirkegård.¹⁴

Hampus Cinthio skrev i 1980, at *"in order to estimate the age and time of deposition of the graves analyses must be made of arm postures and forms of coffins and cists"*.¹⁵ Disse tidskrævende analyser er imidlertid ikke blevet gennemført og skal derfor strejfs her.

Vilh. Møller-Christensen iagttog i 1958, at de forskellige armstillinger fulgte en tidsmæssig udvikling, der blev påvist af Lars Redin i 1976 og siden er anvendt generelt. De opdeles normalt i 4 typer med betegnelserne A: armene langs siden, B: hænderne over bækkenet, C: armene over maven og D: armene over brystet. Den relative tidsmæssige udvikling fremgår af fig. 3.¹⁶ Lars Redin mente, at armstilling A fandtes i den tidlige middelalder og næppe senere end 1. halvdel af 1200-tallet, at armstilling B fandtes i 1100-tallet, men først var dominerende i 12- og 1300-tallet, mens C og D dominerede 14- og 1500-tallet. Hans grafiske fremstilling viser, at en del C- grave var samtidige med de første B- grave¹⁷, et forhold der synes bekræftet af undersøgelser fra Tirup.¹⁸ Anders W. Mårtensson konkluderede på baggrund af undersøgelser i Skt. Stefan i Lund, der desværre kun er kortfattet og preliminært publiceret, at armstilling A dominerede i 1000- og 1100-tallet, men fortsatte middelalderen ud, at B dominerede i 1200- tallet, mens C og D blev de almindelige fra og med 1300- tallet.¹⁹ Den tidligste datering af armstilling D er foreslået af Hans Göthberg ud fra udgravninger af Olavskirkens kirkegård i Trondhjem; han mente, at den forekom for 1300 men blev mere almindelig i tiden derefter.²⁰ En senere datering af armstilling D giver resultaterne fra Skt. Nicolai i Holbæk, der blev officielt nedlagt 1573 og menes anlagt o. 1200.²¹ Her var type B i hvert fald i brug i 1300-tallet, mens type D forekom i de øverste gravlag og var klart den yngste type. I Tirup forekom armstilling D slet ikke, og der er påvist et

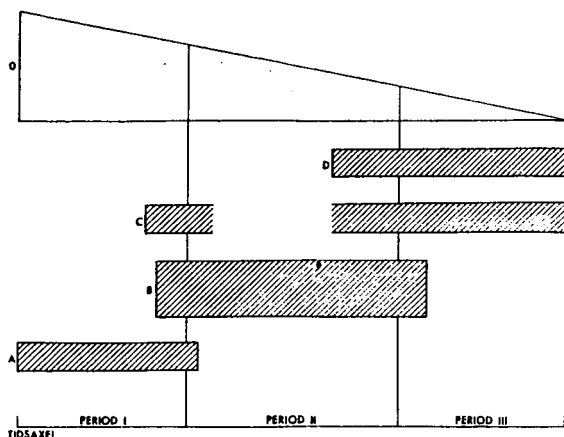

Fig. 3. Lars Redins grafiske fremstilling af armstillingenes tidsmæssige udvikling. Fra Redin 1976 fig. 35, s. 153.

markant tidsmæssigt skel mellem armstilling A og B+ C. Kirkegården i Tirup dateres til tidens fra o. 1100 til en gang i 1300-tallet, og på den baggrund foreslås skellet mellem armstilling A og B at ligge i 1200-tallet.²²

I Löddeköpinge- artiklerne er armstillingernes kronologi anvendt til at påvise, at den ene kirkegårdshalvdel må være yngre end den anden, idet der på den vestre er 45,6 % skeletter med armstillingerne B, C eller D, mens der på den østre kun er 7,4 % (fig. 4).²³ Det store antal af armstillinger B, C og D på den vestre halvdel viser, at de ikke er tilfældige undtagelser, men må være resultatet af den almindelige udvikling. Derefter vendes argumentationen således, at kirkegårdsudvidelsen bruges til at datere skiftet i armstillinger fra A til B til o. 1100²⁴ og indirekte tilstedeværelsen af armstilling D før 1200 (kirkegårdens nedlæggelse). Disse resultater er i modstrid med de ovenfor anførte fra andre kirkegårde i Norden.

Når armstillingerne nu skal anvendes til datering af Löddeköpings ophør, må vurderingen baseres på forekomsten af typerne B, C og især D. Resultaterne fra de øvrige kirkegårde, fortæller at skellet mellem A og B tidligst kan forventes at ligge o. 1200, mens type D tidligst kommer o. 1300 dog sandsynligvis senere. Forekomsten af type D på kirkegården i

	West			East			Sum		
	A	B+	All	A	B+	All	A	B+	All
North	26	23	49	266	33	299	292	56	348
South	21	14	35	229	8	237	250	22	272
Church	32	24	56	32	1	33	64	25	89
Sum	79	61	140	527	42	569	606	103	709

Fig. 4. Tabellen viser de forskellige armstillingstyper i Löddeköpinges fordeling på kirkegårdsdelene. Betegnelsen B+ omfatter 64 grave med armstilling B, 31 med C og 8 med D. Fra Cinthio & Boldsen 1984 table 1, s. 119.

Löddeköpinge tyder på, at den var i funktion efter 1300, ja måske helt op mod 1400. Dog skal man huske på, at der kun er udgravet 8 D-grave.

Jesper Boldsen og Hampus Cinthio skrev i 1988 om en speciel gruppe grave, der kan anvendes dateringsmæssigt. Der er tale om stengrave: kiste-løse grave, hvor man omkring skelettet har placeret sten i et så lille antal, at det ikke er stenkestegrave.²⁵ Der blev fundet ialt 25 stengrave spredt over hele kirkegården, men Jesper Boldsen og Hampus Cinthio nåede frem til, at de er blandt de yngste grave på den ældste halvdel og blandt de ældste på den yngste halvdel. Derfor blev konklusionen, at stengravene var anvendt i en måske kun 20-årig periode o. 1100.²⁶

Stengrave er fundet mange steder om end ofte i små antal. I litteraturen fra Lund opfattes de som en simple udgaver af de murede naturstenskister og henføres til samme periode d.v.s efter 1100.²⁷ Stengrave med teglsten er f.eks. fundet i Roskilde og i Revshale ved Maribo, og det første sted præciseres dateringen til o. 1200.²⁸ Ud fra den nuværende viden er stengravene sandsynligvis samtidige med de "romanske" murede grave, og det vil sige, at de er i brug fra o. 1100 til o. 1300.²⁹

Det lave antal stengrave i Löddeköpinge- kun 25- sammenlignet med den lange periode, hvor stengrave generelt synes at have været i anvendelse, gør vurderingen af et dateringsudsagn usikkert. Men da Jesper Boldsen og Hampus Cinthio når frem til, at anlæggelsen af stengrave er ophørt før

kirkegården nedlægges, og da anlæggelsen af stengrave generelt ophører o. 1300 medfører det, at kirkegården i Löddeköpinge nok har været i funktion efter 1300.

Anlæggelsen

Udgraverne mener, at kirkegården blev taget i brug o. 1000, men det fremgår klart, at de er usikre på denne datering, og i de første artikler henvises blot i almindelighed til kirkegårdsundersøgelser i Lund og Helsingborg.³⁰ Argumentationen udbygges senere med henvisning specielt til Lund, fordi man der har påvist, at kisternes udseende varierer op til o. 1060, hvorefter de standardiseredes. I Löddeköpinge er påvist én gruppe kister (antallet ikke opgivet), hvor indgår genbrugte skibsplanker, og en anden gruppe på ca. 15, hvor kisten tilsyneladende har været en mindre båd. Hampus Cinthio mener, at disse specielle kister- analogt med forholdene i Lund- kan henføres til 1. halvdel af 1000- tallet.³¹

Den første gruppe kister- med genbrug af skibsplanker- er erkendt ud fra klinknagler, idet træ kun fandtes som farvede striber i sandet eller bevaret i rustklumper. Antallet og placeringen af disse nagler viser, at plankerne er genbrug: en almindelig samling af en kiste kræver færre og anderledes placerede nagler.³² Klinknagler kendes f. eks. også fra Tirup, der dateres til perioden fra o. 1100 til engang i 1300- tallet, hvor de blev anvendt til samling af to brædder, der udgjorde locket over stengrave. Genbrugt skibstømmer er fundet i fire kister på Lunds ældste kirkegård, der dateres til o. 1000- 1050.³³ Men genbrugt skibstømmer konstateret ved "*båtnitar... runt om skelettet*" blev imidlertid også fundet ved undersøgelser på den nustående Löddeköpings kirkes kirkegård, der i slutningen af 1100- tallet blev anlagt på vikingetidige og tidligmiddelalderlige bebyggelseslag.³⁴ Det specielle ved disse kister må være genbruget, og på kirkegården under Slesvigs Rathausmarkt, der dateres fra 2. halvdel af 1000- tallet til begyndelsen af 1200- tallet, synes genbrugstræ at være meget almindeligt. Kisterne viser sig at være lavet efter mål til den enkelte og materialet var i en del tilfælde bygningstømmer med fjer og not.³⁵

I den anden gruppe, hvor kisterne bestod af en mindre båd, kan der også være tale om genbrug. Det gælder "Alte Kirchhof" i Moorbург ved Hamburg, hvor man sidst i 1980- erne udgravede en kirkegård, der første gang er omtalt i 1309 og blev nedlagt i 1500- tallet. I syv tilfælde bestod kisten her af gamle beskadigede stammebåde, der betegnes som "*ausgediente Fis-*

cherkähne". Udgraveren mener, at de hører hjemme i tiden o. 1400, men understreger, at grundlaget er spinkelt.³⁶ Disse specielle kister synes klart at være udtryk for samme type genbrug som skibs- eller bygningstømmer. Anvendelsen af genbrugstræ kan ikke for øjeblikket tillægges daterende betydning.

Ved vurderingen af dateringen af anlæggelsen må det være væsentligt, om der optræder nogle specielle træk, der fandtes på kirkegården ved Skt. Drotten i Lund i første halvdel af 1000- tallet. Vores viden om gravskikken i første halvdel af 1000- tallet stammer stort sett udelukkende fra denne kirkegård.³⁷

Som ovenfor nævnt var kirkegården ved Skt. Drotten karakteriseret ved stærke variationer i kistetyperne, men nogle af disse angik samlemetoderne, hvilket ikke kunde erkendes i Löddeköpinge på grund af bevaringsforholdene. Variationerne omfattede imidlertid også, at ca. 16% var stammekister. Stefan Kriig, der har gennemgået denne kirkegård, forventede, at disse stammekister også kunde erkendes, vor bevaringsforholdene var dårlige for organisk materiale, fordi "....*trågkistorna med dess avvikande form och storlek var lätta att identifiera även i mycket fragm. tillstånd*". Denne kisteform er tilsynsladende ikke observeret i Löddeköpinge, hvor der heller ikke er fundet spor af kurve anvendt som låg eller fletværksvægge i gravene, som kendes i enkelttilfælde fra Lund.

Det er sandsynligvis også karakteristisk for første halvdel af 1000- tallet, at der på kirkegården ved Skt. Drotten, fandtes ni skeletter i hockerstilling-forholdsvis mange i forhold til de enkelte, der er fundet andre steder. Denne gravstilling kendes ikke fra Löddeköpinge. Endelig skal nævnes, at skeletternes armstillinger i første halvdel af 1000- tallet ikke var så homogen, som den blev i anden halvdel. Der var ca. 18% med armstilling B på kirkegården ved Skt. Drotten, hvorimod de ældste grave i Löddeköpinge alle synes at have haft armstilling A.³⁸

Der er således en række specielle træk ved gravene fra første halvdel af 1000- tallet i Lund: stammekister, brugen af fletværksvægge og kurv, specielle samlinger af kister, brugen af hockerstilling og et indslag af armstilling B- grave. Disse træk kan ikke umiddelbart genfindes i Löddeköpinge, og der er derfor ikke grundlag for en datering til samme periode.

Når der er sået tvivl om dateringen af Löddeköpinge til 1000- tallets første halvdel, bliver overvejelser om 1000- tallets anden halvdel aktuelle, og her kommer en speciel fundgruppe ind i billedet. I 13 grave fandtes

mønter, der er tolket som karonsmønter. De stammer alle fra 1000- tallet, og ud fra dem er ” ..., *a dating of the use of the cemetery to the period ca 1050- 1100....reasonable* ”.³⁹ Denne konklusion er imidlertid at stramme karonsmønters udsagn for meget. I Leksand i Dalarna fandtes mønter i ni graver, deraf syv med 1000- tals mønter, og her var alle mønter på nær én forsynet med et hul til ophængning⁴⁰, hvilket understreger, at karonsmønter kan have haft en speciel historie før gravlægningen. Man skal nok lægge vægt på Keld Grinder- Hansens advarsel: ” *Der bør dog advares mod at datere gravlæggelserne på grundlag af de fundne dødemønter, bortset fra som en terminus post quem. Det har ofte været langt ældre mønter, der har indgået i sådanne rituelle sammenhænge* ”.⁴¹

Stengravene kan også inddrages i diskussionen om anlæggestidspunktet. Jesper Boldsen og Hampus Cinthio mener, som ovenfor nævnt, at de er blandt de yngste på den ældste (østre) kirkegårdsdel, og da de ældste stengrave generelt kan være fra o. 1100, er den udgravede kirkegård muligvis ældre.

Ud fra den begrænsede viden vi har om gravskikken før 1100, vil jeg mene, at det sandsynlige tidspunkt for anlæggelsen findes i perioden fra 1050- 1100, men måske tæt på 1100.

Udvidelsen

Den tidsmæssige forskel på de to kirkegårdsdele blev først for alvor diskuteret i 1984, efter at den østre kirke var blevet erkendt. Dateringen måtte blive relativ i forhold til den samlede funktionsperiode, og baseredes på to iagttagelser: For det første, at kun én karonsmønt- den yngste fra o. 1100- var placeret på den yngste (vestre) kirkegårdshalvdel, og for det andet, at armstillingstypernes udbredelse ”*indicates that once the graveyard was extended westward and the new church was built, very few graves were dug in the eastern half of the cemetery* ”. På den baggrund blev tiden omkring eller lidt før 1100 foreslået.⁴²

Brugen af karonsmønter til datering er allerede blevet problematiseret ovenfor, og som understregning vil jeg anføre, at denne specielle ”mønt” er en brakteat af typen møntlignende smykkebrakteater, og at den er så dårligt bevaret, at en ophængsanordning tilsyneladende ikke kan udelukkes.⁴³

Den anden iagttagelse- at kun den vestre kirkegårdshalvdel blev anvendt, efter at den var taget i brug- udelukkede muligheden for, at nogle af de andre karonsmønter kunne være fra den vestre kirkegårds tid og dermed

gøre denne ældre endnu, men det er et spørgsmål, om iagttagelsen er riktigt.

Den østre kirke blev erkendt ud fra eksistensen af et gravtomt område samt en koncentration af børnegrave lige øst for koret.⁴⁴ Det gravtomme område er imidlertid ikke helt gravtomt, idet mindst 5- 10 grave er placeret her (fig. 2). Frem til o. 1200 begravede man stort sett ikke inde i kirkerne, og derfor må denne lille gruppe være kommet til, efter kirken er blevet opgivet.⁴⁵ Der har altså været en vis gravlægning på den østre kirkegårdshalvdel, efter den vestre var taget i brug, og det i en større mængde end antydnet af Hampus Cinthio og Jesper Boldsen.⁴⁶

Udvidelsen af kirkegården med den vestre del må ligge før overgangen fra armstilling A til armstilling B, idet 50% af gravene i den vestre kirkegårdshalvdel har den tidlige armstilling. Stengravene var i funktion, da den vestre kirkegård blev taget i brug, om end flest: 16 af 25 lå på den østre, dog vil en totaludgravning forrykke dette billede, idet det jo hovedsagelig er den vestre kirkegårdsdel, der mangler at blive undersøgt. Udvidelsen synes rimeligst dateret til op mod eller o. 1200.

Konklusion

Det er meget enklere og lettere at påvise relative dateringer end at opgive absolutte årstal ved dateringen af kirkegårde. De absolutte må som regel fås ved jävnføring med andre kirkegårdsundersøgelser. Sammenligningerne er usikre, fordi det totale kirkegårdsmateriale er spinkelt, uensartet behandlet og af forskellig art: bykirkegårde i Slesvig, Holbæk, Lund og Trondhjem; landkirkegårde i Jylland, på Lolland, i Skåne og Jämtland; kirkegårde fra sognekirker, klostre, Skt. Jørgensgårde, helligåndshuse og domkirker; alt bliver brugt på trods af, at vi må forvente regionale, sociale, samfundsmæssige og tidsmæssige forskelle. Derfor er absolutte dateringer af kirkegårdes funktionstid næsten altid behæftet med store usikkerheder.

I de ældste grave i Löddeköpinge lå skeletter med armstilling A uden de indslag af armstilling B og af hockerstillinger, som kendes fra Lunds ældste kirkegård fra første halvdel af 1000- tallet. Genbrug af skibsplanker er i lyset af resultaterne fra Slesvig og fundene fra kirkegården ved den stående kirke i Löddeköpinge ikke af daterende betydning og ej heller brugen af små både som kister (jävnfør forholdene i Moorburg ved Hamburg). Stengravene menes at være blandt de yngste på den ældste kirkegårdsdel, og da stengrave tidligst kan være fra o. 1100, er kirkegården nok ældre.

Tidspunktet for anlæggelsen skal sandsynligvis findes i perioden fra 1050-1100, men måske tæt på 1100.

Udvidelsen af kirkegården må ligge før overgangen fra armstilling A til armstilling B. Stengravene var i funktion, da den vestre kirkegårdsdel blev taget i brug, og da de antalsmæssigt er nogenlunde ligeligt fordelt på de to halvdele, når udgravningsområderne tages i betragtning, synes overgangen rimeligst dateret til op mod eller o. 1200.

Når Löddeköpinges slutdatering skal vurderes er det først og fremmest armstillingerne, der giver grundlaget. Tilstedeværelsen af armstilling D betyder, at en datering efter 1300 må forventes, men det forholdsvis lave antal af C og D tyder til gengæld ikke på, at den rækker op i 1400- tallet. En vurdering af stengravene giver samme resultat, idet de menes at være blandt de ældste på den yngste kirkegårdsdel, hvorfor den sandsynligvis har været i funktion i 1300- tallet. En sandsynlig slutdatering er 2. halvdel af 1300- tallet, men på grund af usikkerheden er en datering til 1300- tallet vel rimligst.

Den foreslåede brugsperiode: 2. halvdel af 1000- tallet til en gang i 1300- tallet med en udvidelse o. 1200, giver imidlertid en uligevægt i gravlægningsintensiteten. Der er for mange grave på den østre- tidlige- kirkegårds- halvdel i forhold til den vestre- sene (fig. 2), og der er for mange med den ældre armstilling A i forhold til yngre med B, C og D (606 stk. i forhold til 103 eller 85,5%). Imidlertid er der en række usikkerhedspunkter knyttet til opgørelsen af disse fordelinger. For det første mangler næsten halvdelen af arealet, der skønsmæssigt rummer yderligere ca. 1100 grave, at blive udgravet, og disse områder ligger hovedsagelig mod vest, og vil derfor rumme relativt flere B, C og D- grave end den nuværende samlede fordeling. For det andet kunne armstillingen kun bestemmes i halvdelen af de udgravede grave, og det er væsentligt at kende årsagen hertil, samt hvor på kirkegården de lå: er det f.eks. de ældste, de vestligste, de fjerneste fra kirkerne eller er de normalt fordelt? For det tredje mangler en vurdering af, om grave- som antydnet af Tom Ohlsson⁴⁷- kan være fjernet af ploven, og i bekræftende fald hvor mange og hvilken slags. For det fjerde kunne den skæve fordeling forklares med et fald i befolkningsstørrelsen, hvad enten dette skyldes f. eks. en ændret agrarstruktur og/ eller en deling af området, da den nu stående stenkirke blev bygget.

Det ny forslag til datering: 2. halvdel af 1000- tallet til en gang i 1300- tallet, ændrer på et andet forhold, der har gjort Löddeköpinges kirkegård

lidt speciel. Jesper Boldsen beregnede i 1984 ud fra en samlet brugsperiode på 125 år, at befolkningens størrelse var på ca. 634 personer sammenlignet med en "normal" befolkningsstørrelse i et sogn på mellem 167 og 333. Hampus Cinthio ændrede beregningen i 1988 til en funktionsperiode på 150- 175 år, hvorved befolkningen fik en størrelse på ca. 500 personer.⁴⁸ Hvis man tør fortsætte disse beregninger, er den her forslåede 250- 300 år, der giver en befolkning på 261- 312, hvilket er indenfor Jesper Boldsens normalsogns- størrelse.

Jakob Kieffer- Olsen
Moesgaard

Noter

- 1) F.eks. Tirup ved Horsens og Karlstrup ved Køge, se Kieffer- Olsen, Boldsen & Pentz 1986 og Tornbjerg 1985.
- 2) Ohlsson 1977 s. 14.
- 3) Persson & Persson 1983; Persson & Persson 1984; Ohlsson 1977; Cinthio 1978; Cinthio 1980; Cinthio & Boldsen 1984; Boldsen 1984; Boldsen & Cinthio 1988; Cinthio 1988.
- 4) F. eks. Roesdahl 1980 s. 203- 206; Sawyer 1988 s. 243, 291; Nilsson 1989 s. 138- 143.
- 5) Ohlsson 1977 s. 14; Cinthio 1980 s. 123; Cinthio & Boldsen 1984 s. 120; Cinthio 1988 s. 125.
- 6) Ohlsson 1977 s. 14; Cinthio 1980 s. 122.
- 7) Redin 1976.
- 8) Cinthio 1980 s. 122.
- 9) Ohlsson 1977 s. 14; Cinthio 1980 s. 122; Cinthio 1988 s. 124- 125; Claesson 1988 s. 151, 155.
- 10) Ohlsson 1977 s. 14- 15; Cinthio 1980 s. 123; Cinthio 1988 s. 124.
- 11) Danmarks Kirker, Tisted Amt s. 659- 660.
- 12) Danmarks Kirker, Fredriksborg Amt s. 2355, s. 2406- 2407; Stiesdal 1977 s. 210. Den nyeste omtale findes i Engberg 1990, der på side 14 sætter gravlægningens ophør til o. 1150 ud fra dateringen af den stående kirke.
- 13) Rasmussen 1982; Tornbjerg 1985; Rasmussen 1990.
- 14) Dahlerup 1976 sp. 629- 631.
- 15) Cinthio 1980 s. 121.
- 16) Møller- Christenssen 1958 s. 139; Redin 1976 s. 179, 151- 154 med fig. 35. Se

Kieffer- Olsen 1990 s. 96- 97.

17) Redin 1976 fig. 35 s. 153.

18) Kieffer- Olsen, Boldsen & Pentz 1986 s. 38- 39; Kieffer- Olsen 1990 s. 97.

19) Mårtensson 1980 s. 110, 54, 116- 118.

20) Göthberg 1986 s. 20, 25- 26. Armstilling D er Göthbergs type 4.

21) Koch 1989 s. 2.

22) Kieffer- Olsen, Boldsen & Pentz 1986 s. 38- 39; Kieffer- Olsen 1990 s. 97.

23) Cinthio & Boldsen 1984 s. 117- 121, se især Table 1. De 45,6% må være fejl for 43,6%, hvis tallene i Table 1 er rigtige.

24) Boldsen & Cinthio 1988 s 150.

25) Kieffer- Olsen 1990 s. 103.

26) Boldsen & Cinthio 1988 s 149- 150; Cinthio 1988 s. 125.

27) Mårtensson 1980 s. 112.

28) Løffler 1897 s. 238; Snedker 1972 s. 16.

29) Kieffer- Olsen 1990 s. 98- 100, 103.

30) Ohlsson 1977 s. 14; Cinthio 1980 s. 121.

31) Cinthio 1988 s. 124. Gravene er omtalt i Ohlsson 1977 s. 8 og Cinthio 1980 s. 115.

32) Cinthio 1980 s. 115.

33) Kriig 1987 s. 1- 12; Bartholin 1976.

34) Claesson 1988 s. 148, 151, 153; Cinthio 1988 s. 124.

35) Lüdtke abb. 28, s. 22- 23, 31- 32.

36) Thieme 1990. Dateringen venligst meddelt af W. Thieme i brev af 8. nov. 1990.

37) Der er også undersøgt kirkegårde fra 1. halvdel af 1000- tallet i Helsingborg, men de er mig bekendt ikke publiceret, se Holmberg 1977 s. 51.

38) Kriig 1987 s. 10- 13, 18- 20, citatet s. 10; Mårtensson 1976 s. 92- 105, 115.

39) Galster & Jensen 1984, citatet fra s. 127.

40) Jonsson 1982 især s. 163; Serning 1982 s. 93.

41) Grinder- Hansen 1990 s. 151.

42) Cinthio & Boldsen 1984 s. 120; Boldsen & Cinthio 1988 s. 145; Cinthio 1988 s. 125.

43) Galster & Jensen 1980 fig. 1 s. 125. Se også Galster 1950.

44) Cinthio 1988 s. 124.

45) Se f. eks. Gejvall 1960 s. 125- 126; Mårtensson 1980 s. 20.

46) Cinthio & Boldsen 1984 s. 119- 120. Alternativet til denne konklusion er, at der har eksisteret en forgænger for den østre kirke- bemærk her at fundaments- eller plyndringsgrøften fra denne kirke skær en grav, se fig. 1- og at gravene i det gravtomme område dermed kan være ældre end den østre kirke.

47) Ohlsson 1977 s. 11.

48) Boldsen 1984 s. 113- 114; Cinthio 1988 s. 125.

Litteratur

- Bartholin, Thomas Seip. Dendrokronologiske og vedanatometiske undersøgelser af træfundene. I Mårtensson (red.) *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund*, s. 145- 169. 1976.
- Boldsen, Jesper. The Löddeköpinge Investigation IV: Paleodemography of two Southern Scandinavian Medieval Communities. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1983- 84*, s. 107- 115. 1984.
- Boldsen, Jesper & Hampus Cinthio. The Löddeköpinge Investigation VII: An analysis of the Occurrence of Stone Graves in the Early Medieval Cemetery in Löddeköpinge, Scania. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1987- 88*, s. 145- 150. 1988.
- Cinthio, Hampus. Stavkyrkan i Löddeköpinge. *Ale 1/ 78*, s. 35- 36. 1978.
- Cinthio, Hampus. The Löddeköpinge Investigation III: The Early Medieval Cemetery. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979- 80*, s. 113- 123. 1980.
- Cinthio, Hampus & Jesper Boldsen. The Löddeköpinge Investigation IV: Patterns of Distribution in the Early Medieval Cemetery at Löddeköpinge. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1983- 84*, s. 116- 127. 1984.
- Cinthio, Hampus. En kyrkogård från 1000- talet i Löddeköpinge. I Elisabeth Iregren, Kristina Jennbert & Lars Larsson (red.): *Gravskick och gravdata*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series nr. 32, s. 121- 126. 1988.
- Claesson, Eivind. Under Löddeköpinge kyrka. *Kävlingebygden nu och då 1987- 88*, s. 146- 156. 1988.
- Dahlerup, Troels. Ödekirke. *KLNM* bd 20, sp. 629- 631. 1976.
- Dandanell, Birgitta (red.). *Tusen år på Kyrkudden*. 1982.
- Danmarks Kirker*. Udg. af Nationalmuseet. 1933 ff.
- Engberg, Nils. Sct. Morten i Stenløse og udgravninger i en middelalderlig gravplads. *Stenløse Historiske Forening Nr. 14*, s. 1- 15. 1990.
- Galster, Georg. Nogle middelalderlige hængesmykker. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 43- 48. 1950.
- Galster, Georg & Jørgen Steen- Jensen. The Löddeköpinge Investigation

- III: The Coins from the Löddeköpinge Cemetary. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1979- 80, s. 124- 127. 1980.
- Gejvall, Nils- Gustaf. *Westerhus*. 1960.
- Grinder- Hansen, Keld. Dødemønter fra danske kirker og kirkegårde. *hikuin* 17, s. 147- 162. 1990.
- Göthberg, Hans. Kyrkogården på Folkebibliotekstomten. *Meddelelser nr. 2 fra prosjektet: Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten*, s 17- 36. 1986.
- Holmberg, Rikard. *Den skånska Öresundskustens medeltid*. 1977.
- Jonsson, Kenneth. Myntfynden. I Dandanell (red): *Tusen år på Kyrkudden*, s. 159- 164. 1982.
- Kieffer- Olsen, Jacob, Jesper Boldsen & Peter Pentz. En nyfunden kirke ved Bygholm. *Vejle Amts Årbog* 1986, s 24- 51. 1986.
- Kieffer- Olsen, Jacob. Middelalderens gravskik i Danmark. *hikuin* 17, s 85- 112. 1990.
- KLNM: *Kulturhistoriskt Leksikon for Nordisk Middelalder* bd. I- XXII. 1956- 78. Genoptryk 1980- 82.
- Koch, Hanne Dahlerup. Rapport for 2. etape af den videnskabelige bearbejdning af udgravning af kirkegård og bebyggelse fra ca. 1200- 1573 i Ahlgade 15- 17, Holbæk 1989. Upubliceret rapport, en omtale vil kunde findes i referatet fra Fuglsø- mødet 1990, der bl. a. vil blive trykt i *Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev* nr. 11 eller 12, 1991.
- Kriig, Stefan. Lunds äldsta kyrkogård. Upubliceret uppsats, Medeltidsarkeologi vid Lunds universitet. 1987.
- Lüdtke, Hartwig. Kirche und Gräberfeld des 11. und 12. Jahrhunderts unter dem Marktplatz von Schleswig. Manuskript i trykken.
- Løffler, Julius Bentley. En kirkegaard fra den ældre Middelalder. *AArbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2. rk. 12. bd, s. 225- 246. 1897.
- Mårtensson, Anders W (red.). *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund*. 1976. Malmö.
- Mårtensson, Anders W. Gravar och kyrkor. I Mårtensson (red.): *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund*, s. 87- 134. 1976.
- Mårtensson, Anders W. *S:t Stefan i Lund*. 1980
- Nilsson, Bertil. *De sepulchris*. 1989.
- Ohlsson, Tom. Tidigkristna gravar i Löddeköpinge. *Ale* Nr. 4/ 77, s. 1- 18. 1977.
- Person, P.O. & E. Person. The Löddeköpinge Investigation V: Report on

the anthropometrics of the skeletons from the early medieval cemetery in Löddeköpinge. *University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series no. 19*. 1983.

- Person, O. & E. Person. The Löddeköpinge Investigation IV: Some Anthropological and Archaeopathological Observations on the Skeletal Material from Löddeköpinge. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1983- 84*, s. 84- 106. 1984.
- Rasmussen, Ulla Fraes. Gård til borg. *SKALK nr. 2/ 82*, s. 11- 15. 1982.
- Rasmussen, Ulla Fraes. Kirke og hovedgård- undersøgelser ved Karlstrup. *Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev nr. 8/ 90*, s. 38. 1990.
- Redin, Lars, *Lagmanshejdan*. 1976.
- Roesdahl, Else. *Danmarks vikingetid*. 1980.
- Sawyer, Peter. Da Danmark blev Danmark. *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 3*. 1988.
- Serning, Inga. Arkeologiska undersökningar 1971 & Fyndgravar och gravfynd. I Dandanell (red.) *Tusen år på Kyrkudden*, s. 69- 141. 1982.
- Snedker, Kjeld. Revshaleborgens gravplads. *Lolland- Falsters Stiftsmuseums årsskrift 1973*, s. 12- 24. 1973.
- Stiesdal, Hans. En middelalderlig gravplads i Stenløse. *Antikvariske studier 1/ 77*, s. 203- 210. 1977.
- Thieme, Wulf. Die Marie- Magdalene- Kirche in Moorburg. *Arbeitsgemeinschaft Nordwestdeutscher Geologen, 57, Tagung in Hamburg- Hamburg 1990*, s. 70- 72. 1990.
- Tombjerg, Sv. Å. Tykmosevej, Karlstrup. *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1984*, s. 48- 49. 1985.

DATERINGEN AF ØDEKIRKEGÅRDEN I LÖDDEKÖPINGE

Det er i overensstemmelse med god Popper'sk videnskabstradition at ud-sætte sine hypoteser for så mange kritiske test som muligt. Den eneste måde, man kan finde ud af, hvor generelt en relation er gyldig, er ved at af-prøve den - med dødsforagt at lave forudsigelser ved hjælp af den. Det er hvad Jakob Kieffer-Olsen (JKO) gør i sin diskussion af dateringen af de forskellige faser på Löddeköpinge kirkegården. Han antager- lidt implicit- at ændringer i gravskikken slår igennem i hele det middelalderlige Dan-mark inden for en kort periode og, at udviklingen følger det samme møn-ster over alt.

Udgangspunktet for JKO's betragtninger er udviklingen på Tirup kirke-gården fra Jylland. Her finder han- og jeg er helt enig med hans tolkning-tegn på kønsopdeling i en tidlig fase af kirkegårdens brug. Samtidig finder han, at armstilling A er enerådende i kirkegårdens første periode (1100-tallet). Det ser ud til, at kønsopdelingen forsvinder inden armstilling A op-hører med at være enerådende. Overgangen fra armstilling A til armstilling B og højere (B+) synes at have været absolut- ingen B+- grave er stratega-fisk sikkert yngre end en A- grav. Endelig findes der i Tirup ret mange (ca. 10%) grave med sten. Disse grave synes at være anlagt over en lidt længere periode, der hverken indbefatter den allerførste eller den allersidste tid af kirkegårdens funktion. Disse oplysninger giver et klart defineret grundlag for den datering af Löddeköpinge kirkegården, som JKO forsøger. De kan efter min mening opsummeres i 6 udsagn, som alle potentielt kan testes med materialet fra Löddeköpinge:

- 1) Kønsopdeling findes kun i den tidlige fase af kirkegårdens funktionstid.
- 2) Armstilling A er enerådende til ind i 1200-tallet.
- 3) Kønsopdelingen forsvinder inden armstilling B+ introduceres.
- 4) Overgangen fra armstilling A til armstilling B+ er skarp.

5) Armstilling B+ bliver enerådende i den sidste periode af kirkegårdens brugstid.

6) Stengrave anlægges i en periode midt i funktionstiden og de bliver aldrig enerådende.

Her vil jeg kommentere de forskellige udsagn i en lidt tilfældig rækkefølge. Udsagn 6 har Hampus Cinthio og jeg allerede forholdt os til i en artikel om stengravene fra Löddeköpinge (Boldsen & Cinthio 1988). I det tilfælde må vi sige, at Jakobs antagelser overlevede testet. Udsagnene 2, 4 og 5 er det for indeværende ikke muligt at validere. Et test af disse udsagn vil indebære en udredning af de strategiske relationer mellem gravene på Löddeköpinge kirkegården. Så vidt jeg forstår, så er Hampus Cinthio for tiden i gang med at foretage en sådan udredning. Det bliver spændende at se resultatet. Da sandhedsværdien af udsagnene 2, 4 og 5 for Löddeköpinge kirkegården endnu ikke kendes, kan udsagn 3 ikke testes direkte, men udsagn 1 kan udsættes for et test, som også kan have indflydelse på vurderingen af udsagn 3.

Der er ikke uenighed om, at gravene i østfeltet gennemgående er ældre end gravene i vestfeltet. Der er heller ikke uenighed om, at A-grave i gennemsnit er ældre end B+-grave. Det er sandsynligt, at der er foretaget en række begravelser i østfeltet efter, at vestfeltet blev taget i brug og i hvert tilfælde efter, at man gik igang med at bruge armstilling B+. Det gør det lidt vanskeligt at fastsætte en kronologisk grænse mellem gravene. Det rene snit får man formentlig, hvis man behandler A-gravene fra østfeltet som en ældre gruppe og alle andre grave som en yngre gruppe. Hvis skellet mellem A- og B+-gravene er skarpt vil man kunne opnå det samme rene snit ved at dele mellem dem. De to grupper af grave kan bruges til at undersøge, om tilbøjeligheden til at kønsopdele begravelserne svandt med tiden. I tabellen neden for har jeg på grundlag af figurene fra 1984 (Cinthio & Boldsen 1984) inddelt gravene efter køn, placering (nord og syd for kirkerens midterakse) og datering (ældre grave- A-grave fra østfeltet; yngre grave- alle andre grave). Bemærk, at jeg i denne opdeling har anvendt et andet kriterium, end det Cinthio og Boldsen (1984) brugte, idet jeg ikke har udskilt området lige omkring kirkerne som et særligt område.

	Ældre grave			Yngre grave		
	mænd	kvinder	sum	mænd	kvinder	sum
nord	51	142	193	21	56	77
syd	172	49	221	52	23	75
sum	223	191	414	73	79	152

Tabel 1. De kønsbestemmelige grave delt op på datering og placering i forhold til kirkerne i Løddekøpinge.

I epidemiologien, som er mit daglige undervisningsområde, bruger man ofte et tal, der kaldes den relative risiko (RR) til at beskrive sammenhænge i tabeller som disse. Den relative risiko er risikoen for tilstanden (i dette tilfælde at blive begravet nord for kirkerne) givet man er eksponeret (kvinde) divideret med risikoen for tilstanden givet man ikke er eksponeret. $RR = 3.01$, $X^2 = 141.86$, $df = 1$, $P < 0.001$. Dette betyder, at 'risikoen' for at blive begravet nord for kirken var tre gange så stor for kvinder som for mænd og at denne risikoforskel statistisk set er yderst signifikant. Det vidste vi sådan set allerede.

Hvad vi ikke vidste var, om denne RR ændrede sig over tid. Tallene siger, at $RR = 3.25$ blandt de ældre grave og at $RR = 2.46$ blandt de yngre grave. Der er således tegn på et fald i tilbøjeligheden til at kønsopdele. Dette fald er dog langt fra statistisk signifikant ($X^2 = 1.27$, $df = 1$, $P = 0.26$). Af et numeriske arkæologisk materiale at være er de tal vi har fra Løddekøpinge usædvanligt store. Det betyder efter mit bedste skøn, at vi kan se bort fra muligheden af det, der i statistikken kaldes en type 2 fejl- at accepterer en usand hypotese.

Denne analyse indicerer, at udsagn 1 ikke holder for Løddekøpinge kirkegården. Da omkring halvdelen af de yngre grave er B+ grave, stiller den også udsagn 3 i et særdeles kritisk lys. Sammenfattende fører den statistiske analyse af den relative datering og kønsopdelingen på kirkegården i Løddekøpinge til en forkastelse af JKO's bagved liggende hypotese om synkronitet af ændringer af gravskikken i det danske område i den første halvdel af middelalderen. Dette er både en trist og en glædelig konklusion.

Det er trist at måtte forkaste en hypotese om 'global' homogenitet af gravskiksekvensen i perioden. Hvis den kunne accepteres havde vi stået med et uhyre stærkt og nyttigt redskab til dateringen af grave fra middelalderens første halvdel. Det er en glædelig konklusion, fordi den ikke anfægter de strukturelle forudsætninger for dateringen af de forskellige faser på kirkegården.

Gennem mange år har jeg arbejdet tæt sammen med JKO og hans ideer har haft en betydelig indflydelse på mig. I vort samarbejde om både Tirup og Refshale kirkegårdene har vi ofte måttet forholde os til Löddeköpinge kirkegården. Dette samarbejde har på nogle punkter modificeret min tidligere publicerede opfattelse af dateringen af Löddeköpinge kirkegårdens faser (Cinthio & Boldsen 1984, Boldsen & Cinthio 1988).

For indeværende finder jeg det svært at finde argumenter for, at kirkegården skulle være taget i brug før omkring 1050. Fraværet af atypiske grave i østfeltet forekommer mig påfaldende, hvis der skulle have været en betydelig begravelsesaktivitet i den første halvdel af det 11. århundrede. Jeg tror nu, at det er en fejl, at sten i gravene kun blev brugt en ganske kort periode. Det forekommer sandsynligt, at stengravene blev anlagt i en periode af et halv til et helt århundredes længde. Men jeg fastholder i overensstemmelse med resultaterne fra Tirup, at man ikke brugte sten i de ældste og yngste grave. Denne ændring får mig ikke til at anfægte dateringen af kirkegårdens udvidelse til omkring 1100.

Jeg er tilbøjelig til at tro på en kort, samtidig overgangsperiode fra A- til B+-grave for hele landet. Denne antagelse vil sikkert blive modificeret af kommende års forskning, men for indeværende er den nok mit bedste bud på en generelt daterende horisont. Ud fra demografisk baserede skøn over begravelseme i Tirup tror jeg, at overgangen der fandt sted i 1230' er snarere tidligere end senere. Denne 'horisont' ligger omkring midt i vestfeltets anvendelsestid. Det må derfor få os til at trække kirkegårdens seneste begravelser et godt stykke op i tiden. Det forekommer mig nu usandsynligt, at den skulle være gået af brug inden midten af det 14. århundrede.

Det er en konsekvens at disse revurderinger, at Löddeköpinge kirkegården dateringsmæssigt kommer til at ligne en lang række andre danske ødekirkegårde. Og det er i og for sig en beroligende konklusion. De demografiske og gravskiksmæssige implikationer er måske knap så beroligende.

Gravskikken først. Den her foreslåede dateringsramme indicerer sammen med den statistiske analyse, at man vedblev med i det store og

hele at kønsopdele til ind i det 14. århundrede. Det er overraskende i lyset af de jyske kirkegårde (Tirup, gammel Grenå og Sct. Mikkel), hvor man formentlig holdt op i det 12. århundrede. På den anden side er den sene kønsopdeling i Løddeköpinge ikke i uoverensstemmelse med de foreløbige resultater fra Refshale, og den ligger jo noget nærmere, end de jyske kirkegårde gør. Endelig er dette fund formentlig i overensstemmelse med resultaterne fra Westerhus (Gejwall 1960).

De demografiske implikationer er nok så spændende. De dateringer, jeg er nået frem til tyder på, at den overvældende majoritet af grave i østfeltet er anlagt i en relativ kort periode (50- 100 år) og, at gravene i vestfeltet er anlagt gennem en længere periode (150- 250 år). Selv om kirkegården ikke er totaludgravet, så er det klart at der er langt færre grave i vestfeltet end i østfeltet. I runde tal ser det ud til at "begravelseshastighederne" (antal anlagte grave pr. år) var fem gange højere inden end efter udvidelsen af kirkegården. Det er sandsynligt, at mere omhyggelige optællinger og yderligere udgravninger vil modificere dette skøn. Jeg tror ikke, de vil fjerne forskellen. Når begravelseshastigheden ændrer sig drastisk, betyder det, at der sker drastiske ændringer i baggrundsbefolkningen. For mig at se er der tre mulige forklaringer:

1) Det kunne tænkes, at dødeligheden faldt drastisk og at middelalderalderen derfor steg tilsvarende. Der er dog intet i vestfeltets demografi, der tyder på et mere nutidigt dødelighedsmønster, for et sådant ville kunne forklare forskellen. Denne mulighed må forkastes.

2) Sognets befolkning kunne falde til en brøkdel af, hvad den var, mens østfeltet var i brug. Et sådant fald ville forudsætte en stærkt forøget dødelighed og/eller et tilsvarende fald i frugtbarheden før kirkegårdens udvidelse efterfulgt af en stabilisering af befolkningsstørrelsen på et lavere niveau. Det er muligt, at noget sådant kunne være sket, men det er for mig usandsynligt, at man fordoblede kirkegården og byggede en ny, langt større kirke lige efter en decimering af befolkningen. Forklaringsmodellen er mulig, men næppe sandsynlig.

3) Den tredje mulighed er, at der blev etableret alternative begravelsespladser for en del af den befolkning, der var grund laget for begravelse i østfeltet. I lyset af denne hypotese kan man jo også se udvidelsen som etable-

ringen af en blandt flere af sådanne alternative kirkegårde. Denne hypotese indeholder et postulat om, at den sene af de to kirker på Löddeköpinge kirkegården skulle have stået i for træbygninger overordentlig lang tid. Det er muligvis en tvivlsom antagelse, men jeg vil dog påpege, at denne kirke i modsætning til mange af de ellers kort levede danske trækirker ikke havde jordgravede stolper men stod på syld. Det betyder, at jeg trods alt holder denne tredje hypotese for den mest sandsynlige.

Det, vi efter hypotese 3 har set, er et led i den territoriale strukturering af den katolske kirkemagt i Norden. Denne proces startede i 1060 med fastlæggelsen af bispedømmene. Knud den Hellige blev i 1086 dræbt, bl.a. for at forsøge at påtvinge jyderne et kirketiende. Dette drab tyder på, at den territoriale strukturering af kirkemagten på dette tidspunkt endnu ikke var moden til at forme en naturlig ramme for skatteopkrævning. Tiendet er i Danmark sikkert belagt med kilder fra 1135. Det betyder formentlig, at den kirkelige lokalstruktur udkrystalliserede sig i det halve århundrede fra 1086 til 1135. Udkrystalliseringen af den kirkelige lokalstruktur må have betydet bygning af et stort antal kirker og dermed anlæg af lige så mange kirkegårde. Det er klart, at begravelseshastigheden må falde, hvis kirkegårdenes antal øges.

Löddeköpinge kirkegårdens historie kan herefter opsummeres som følger: En gang i midten af det 11. århundrede blev kirkegården anlagt som gravplads for et større område i Sydvestskåne. Omkring den tid, hvor Lund blev ækrebispestæde, blev dette område inddelt i mindre kirkelige distrikter med hver deres gravplads. Den udvidede kirkegård i Löddeköpinge fungerede videre som en af disse distriktsgravpladser til engang i det 14. århundrede, hvor den blev nedlagt som så mange andre kirkegårde i Danmark. På det tidspunkt har konkurrencen fra den nu stående Löddeköpinge kirke og dens kirkegård parret med faldet i befolkningen i forbindelse med den senmiddelalderlige krise gjort kirkegården overflødig.

Jesper L. Boldsen
Odense

Litteratur

- Boldsen, J L og Cinthio, H. The Löddeköpinge Investigation VII: An Investigation of the Occurrence of Stone Graves in the Early Medieval Cemetery in Löddeköpinge, Scania. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1987- 1988, new series vol 7*: 145-150. 1988.
- Cinthio, H og Boldsen, J.L. The Löddeköpinge Investigation IV: Patterns of Distribution in the Early Medieval Cemetery at Löddeköpinge. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1983-1984, new series vol 5*: 116-127. 1984
- Gejvall, N-G. *Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains*. 1960.

SVAR PÅ JAKOB KIEFFER- OLSSENS DEBATTARTIKEL OM DATERINGEN AV DEN TIDIGMEDELTIDA KYRKOGÅRDEN I LÖDDEKÖPINGE

Det var med stor glädje och tillfredsställelse som jag tog del av JKO's artikel. Särskilt gläder det mig att utgrävningarna anses väl publicerade och på ett sådant sätt att det ger läsaren möjligheter att själv gå vidare och engagera sig i materialet och problemställningarna. Detta är ju den fromma förhoppning jag hyste när Jesper Boldsen och jag försökte göra materialet och resultaten tillgängliga genom våra artiklar.

Som JKO nämner är absoluta dateringar av en kyrkogårds användningstid nästan alltid behäftade med stor osäkerhet. Vad gäller den relativa kronologin tycks vi vara överens om att den östra delen av kyrkogården är äldst och att en utvidgning åt väster vid ett senare tillfälle skett. Det är alltså tre tidpunkter- anläggandet, utvidgningen och övergivandet- som diskussionen gäller.

Att anläggandet av kyrkogården skett under 1000-talet torde stå helt klart. I avsaknad av absoluta dateringsmetoder som t.ex. dendrokronologi måste ett försök till närmare datering bygga på det samlade intryck som gravskicket och myntfynden ger- C-14- resultaten kan ju tyvärr inte användas. Möjligen skulle man dock påpeka att ifall JKO's datering är riktig skulle endast ett fåtal gravar vara anlagda i det ur C-14- synpunkt oanvändbara 1000-talet och därmed borde åtminstone en del av proverna ge en senare datering än vad som nu är fallet (de 24 proven ligger mellan 820 och 1060). Kistformer och armställningar på den äldsta delen av kyrkogården ger ett helt klart tidigmedeltida intryck men kan enligt min mening inte självständigt användas i en diskussion om en findatering i t.ex. 10-årsintervaller. När Georg Galster och Jørgen Steen- Jensen angav gravmyntens troliga nedläggningstid till 1050-1100, fann jag ingen anledning att ifrågasätta deras bedömning som naturligtvis också tog hänsyn till trolig cirkulationstid. Jag vill också understryka det faktum att inget av mynten var försett med upphängningsanordning, men åtta stycken var halverade, vilket jag menar talar emot JKO's antagande om särskilt lång cirkulationstid. Vad som i framtiden skulle kunna hjälpa oss med en precisering av an-

läggningstidpunkten är naturligtvis en slutdatering av det vikingatida gravfält som måste finnas i Löddeköpinge men ännu ej är säkert lokaliserat.

När det gäller utvidgningen av kyrkogården vill jag först påpeka att jag inte som JKO vill tala om en övergång från en armställning till en annan vid en viss tidpunkt utan tror att man skall se till tendenser i ett stort material över en lång tid. Här vill jag också påpeka att inslaget av B, C och D-armställningar på den västra kyrkogårdsdelen är tydligt men ej dominerande (46%) och att olika lokala förutsättningar är viktiga att taga hänsyn till vid jämförelser av olika material. Vidare ställer jag mig mycket skeptisk till tanken att man i Löddeköpinge skulle ha byggt en stavkyrka så sent som omkr år 1200 och detta samtidigt som en stenkyrka blir uppförd 300 m därifrån. Vi får med detta resonemang också en rimlig livslängd på den äldsta, jordgrävda träkyrkan till upp emot 75 år.

Vad nedläggningen av kyrkogården slutligen beträffar, använder jag inte stenkyrkan för att datera den. Vad jag säger är att förekomsten av stenkistan (N patronusgraven) kan sättas i samband med uppförandet av stenkyrkan och eftersom denna kista är ensam i sitt slag i materialet, bör den tillhöra det yngsta skedet. Förutsatt att den yngre stavkyrkan blev byggd omkring år 1100, tror jag inte heller att den - låt vara med en enkel syllkonstruktion- kan ha stått mycket mer än 100 år. Problemet med träkyrkornas livslängd tar JKO inte upp utan menar att *"Det må anses for en rimelig mulighed, at de to kirker i Löddeköpinge har fungeret samtidigt frem til den 'almindelige' kirkenedlægningsperiode i senmiddelalderen"*.

Att man skulle ha fortsatt att begrava på den äldre kyrkogården fram till mitten av 1300- talet, sedan man väl tagit stenkyrkans kyrkogård i bruk, har jag svårt att se någon anledning till, särskilt som vi kan förmoda att Löddeköpings befolkning starkt minskar i tidig medeltid i samband med ortens minskade betydelse som i sin tur hänger samman med kungamak- tens intresse att dirigera handelsverksamheten från de vikingatida köpinge- orterna till de på kungligt initiativ anlagda städerna.

Hampus Cinthio
Lund

NÅGRA DATERINGS- OCH TOLKNINGSPROBLEM AKTUALISERADE I SAMBAND MED BEARBETNINGEN AV GRAVAR OCH KYRKOGRÅRD TILLHÖRANDE TRINITATISKYRKORNA I LUND

Trinitatis- eller Drottenkyrkans kyrkogård har vid ett flertal tillfällen blivit föremål för arkeologiska undersökningar (Mårtensson 1963, Mårtensson 1976, opublicerade ledningsgrävningar) men inte förrän vid de stora grundgrävningsarbetena mellan åren 1982- 85 kunde man få en uppfattning om kyrkogårdens utbredning och dessutom få konstaterat läget för den dithörande äldsta träkyrkan (Nilsson 1985). Det stod också klart att stenkyrkan hade genomgått inte mindre än tre omfattande byggnadsfaser. Man antog då att den äldsta träkyrkan, av de dendrokronologiskt daterade gravarna att döma, hade uppförts 990 och ca. år 1050 avlösts av den till samma år daterade träkyrkan i Kattesund. Drottenkyrkan av sten antog man, hade uppförts först 50 år senare (omkr. 1100) på den "gamla" kyrkogårdens södra del. Vid en närmare analys av de på dendrokronologisk väg daterade gravarna påpekade Stefan Kriig (Kriig 1987) att existensen av en till år 1083+-5 daterad gravkista strax norr om kyrkan antyder en kontinuerlig användning av kyrkogårdens södra och sydvästra delar, vilket i sin tur skulle tyda på att stenkyrkan skulle kunna ha byggts inom några år efter träkyrkans rivande.

Vid min pågående bearbetning av gravarna och i viss mån kyrkobyggnaderna, har jag funnit, att gravlämningarna i högre utsträckning än jag trodde var möjligt, skulle kunna bilda utgångspunkt för hypoteser rörande tidfästning av kyrkornas byggnadsfaser och kyrkogårdens utnyttjande. Den äldsta träkyrkans direkta efterföljare i tid och rum visade sig vara Drottenkyrkan eller stenkyrkan helgad åt Trinitatis, vilket i sin tur har till följd, att träkyrkan, uppförd av Sven Tveskäg, också bör ha varit en Trinitatiskyrka (fig. 1).

Materialets omfattning och betydelse

Dokumentationsmaterialet och de tillvaratagna skeletten från Trinitatiskyrkornas kyrkogård har visat sig äga stort värde av flera orsaker. Här finns re-

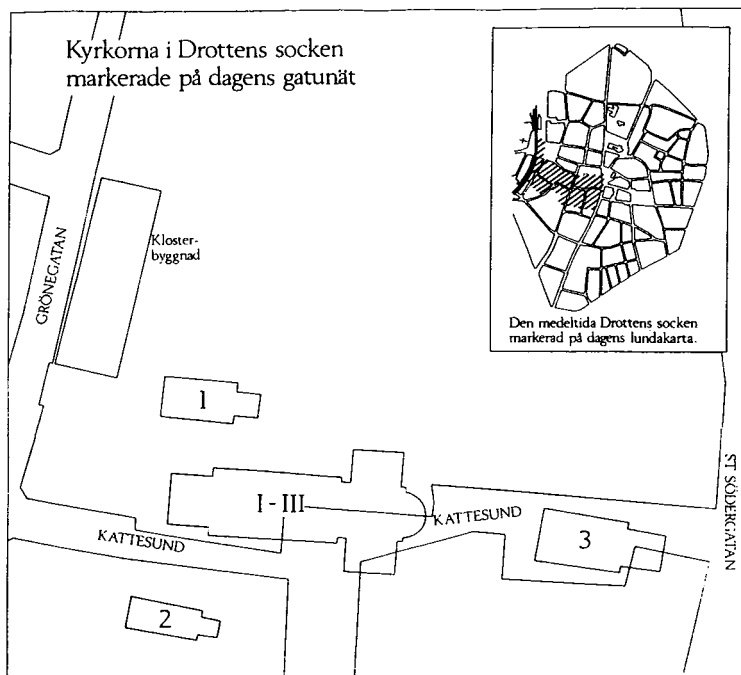

Fig. 1. 1= Träkyrkan som Sven Tveskägg lät bygga, helgad åt Trinitatis, ca. 990- 1050. 2= En till namnet okänd träkyrka byggd på 1050- 60- talet, riven ca. 1100. 3= En till namnet okänd träkyrka byggd 1050, riven ca. 1100. I- III= Trinitatis eller Drottens stenkyrka byggd någon gång mellan 1020 och strax efter år 1050. Till- och ombyggd till klosterkyrka någon gång mellan 1123 och 1150. Ombyggd till sockenkyrka strax efter 1200. Riven vid reformationen.

lativt många dendrokronologiska dateringar- i synnerhet från det äldsta skedet, vilket ger oss en möjlighet att studera begravningsskicket och människorna under den svårgripbara "missionstiden". Det stora antalet gravar och tillvaratagna skelett möjliggör säkra statistiska beräkningar. Den långa brukningstiden (990- 1536) ger förutsättningar för jämförelser mellan olika tidsperioder, både vad gäller befolkningens hälsotillstånd (Arcini 1992) och gravskick. De utgrävda ytornas placering täcker så stora och skiftande

delar av kyrkogården, att vi kan antaga, att det tillvaratagna materialet sannolikt är representativt för hela gravplatsen.

Förutsättningen för analysen av lundamaterialet är en tillförlitlig datering grundad på en stratigrafisk och topografisk uppdelning av de 3211 dokumenterade gravarna. I fig. 3 a och 3 b redovisas en sammanfattning av resultatet av detta sorteringsarbete.

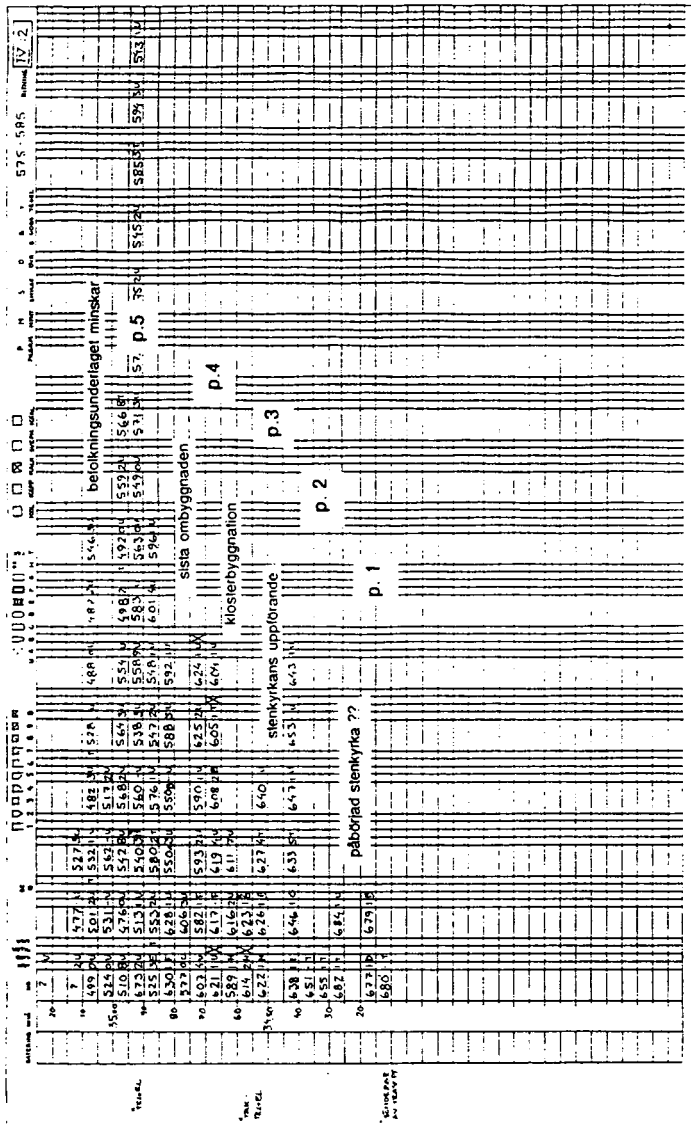
Relationsschema för datering och periodindelning

För att kunna få en uppfattning om gravarnas inbördes förhållanden och eventuell lagerbildning beroende på kyrkogårdsområdets olika utnyttjande under tidens gång, använder jag ett relations- och frekvensschema i form av en blankett, som jag en gång utformade för att kunna datera gravarna kring S:t Stefans kyrka i Lund. De i skala 1:20, i fält utförda planritningarna motsvarar 5 x 7 m stora rutor, vari grävningsområdet är indelat. Samtliga gravar inom varje sådan ruta (d.v.s. upp till 10 stycken ritningar representerande olika nivåer) har förts in på schemat, där gravens bottennivå avgjort var i vertikalled gravnumret har antecknats (fig. 2). Vid varje nummer har också armställning, kisttyp, tillbehör (käppar, kol, kalk, kärl), och ev. gåvor angivits med symboler. I höjdaxelns marginal har dessutom införts dendrokronologiska dateringar eller anteckningar av betydelse för en relativ datering, t.ex. läge över eller under murar eller andra lämningar.

På grund av bevaringsförhållandena är årsringsdateringarna mycket få på kistorna i kyrkornas närhet och från tiden efter år 1050. Därför har kombinationen av stratigrafiskt läge, armställning och gravskick spelat en stor roll vid periodindelningen.

Tolkningsfrågor

Med relationsscheman över samtliga rutor inom kyrkogårdsområdet (i detta fall 127 stycken, innehållande informationen från dokumentationsritningar från fyra olika grävningar) kan begravningsfrekvens och lagertillväxt också jämföras inom dess olika delar. Det visar sig att kyrkogårdens markyta höjts med upp till 1,70 m under dess ca. 550- åriga brukningstid. Tillväxten har haft olika mer eller mindre uppenbara orsaker. Den har påverkats av stenkyrkans uppförande och ombyggnader, både direkt genom att byggnadslager avsatts och rivningsmassor påförts och indirekt genom att områden tillfälligtvis tagits i anspråk för byggnadshyttor och taktegeltillverkning. Klostertidens stora byggnadsprojekt och "gårdsplaner" har också påverkat

bilden. Vad vi ser är alltså "luckor" i gravföljderna och gravarnas skiftande frekvens på olika nivåer (fig. 2). I dessa schema finns, i vissa fall, enda möjligheten att fastställa de lager eller markytor *som har funnits men senare grävts sönder* av ideliga nya begravingar. I de ifrågavarande sektionerna kan nämligen sällan byggnadslager eller andra aktivitetslager skönjas. Inom de mest utnyttjade områdena kring kyrkorna ingår flera hundra års begravingar i mäktiga oskiktade "kyrkogårdslager".

En uppdelning av Trinitatskyrkornas gravar har alltså inte endast haft till syfte att ge den osteologiska bearbetningen material och redskap samt att studera begravingstraditionernas utveckling, utan också varit ett led i strävan att få en uppfattning om kyrkornas byggnadshistoria och inte minst för att försöka finna en trolig datering av den första stenkyrkan i området (den är som bekant inte utgrävd, grundmurarna står kvar delvis täckta av kyrkans senare ombyggnader).

Redan i de tidiga diskussionerna framkom förslaget att datera den stenbyggda Trinitatis- eller Drottenkyrkans uppförande till omedelbart efter eller år 1050 (Torvald Nilsson, ej publicerat) - året för "den stora översvämningen" och till sagda år daterade svämlagers utbredande i området. I ett par sektionsavsnitt ligger 10- 20 cm tjocka lager uppkastad lera direkt på svämlagret. Leran skulle komma från kyrkans grundgrävning då åtskilliga kubikmeter lera grävdes upp, bl.a. för att ge plats för de stora gravkammarna. Detta verkar ytterst troligt och avspeglas också på relationsschemana som en lucka (fig. 2). Ytterligare en lucka uppträder märkligt nog också "tidigare" vartill det, i de omrörda lagren, inte går att finna någon förklaring. Den visar sig inom stora delar av kyrkogården och inträffar nivåmässigt motsvarande en tidpunkt då hälften av den äldsta kyrkogårdens brukningstid har förflutit - alltså vid ett tillfälle någon gång på 1020-30-talet. På en sträcka i avloppsgrävningens sektionsvägg i Kattesund (utförd 1974), från stenkyrkans absid och fram till och under träkyrkan i Kattesund (dendrokronologiskt daterad till 1050), kan man följa ett 10- 15 cm mäktigt lager av uppkastad lera under ett avsatt kulturlager och "1050- svämnen". Har en första etapp av kyrkobyggandet påbörjats (i så fall omfattande absid och kor med gravkammare) redan under Knut den Stores tid, avbrutits eller hållits på sparlåga för att fullbordas 1050 under Sven Estridsens överinseende? Vissa drag i kyrkans grundmurar gör en sådan tolkning möjlig.

Ovanstående är ett av många exempel på frågor, som måste ställas inför denna typ av dateringsarbete, där bakomliggande "historiska" händelser

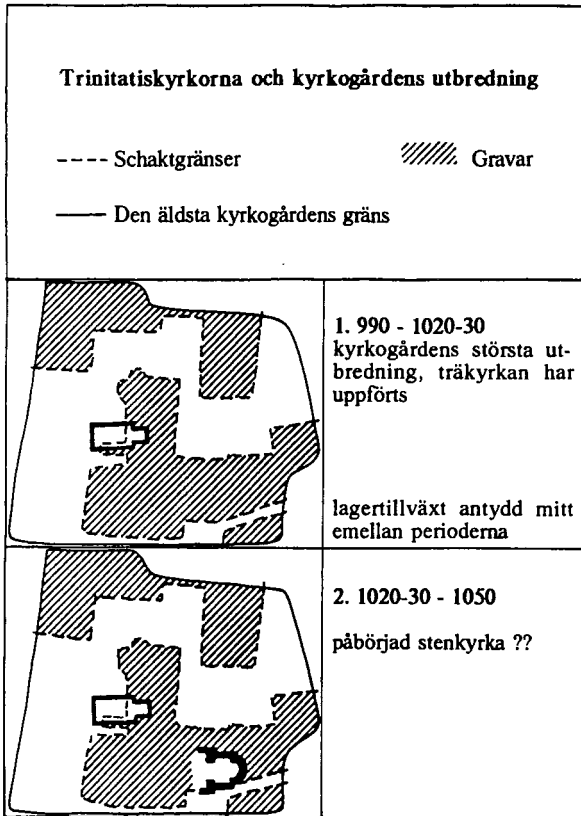

Fig. 3 a. Dateringar och periodindelning som används vid den arkeologiska och osteologiska bearbetningen.

såväl som det praktiska utnyttjandet av ett område växelvis får bilda bakgrunden för tolkningen. Analysen och tolkningen av de kronologiska och topografiska förhållandena har här haft sin väsentliga grund i gravschematana.

Gravskick och representativitet

Detta i tid och rum mycket omfattande kyrkogårdsmaterial kan också bilda utgångspunkt för frågor gällande gravskickets och de osteologiska under-

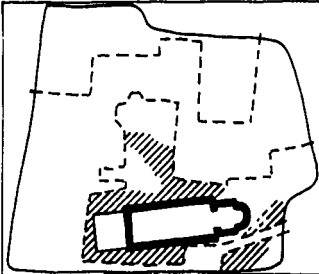
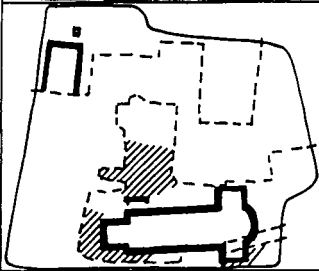
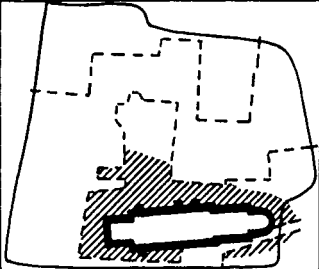
	3. 1050 - 1100 perioden inleds med den stora översvämningen, byggandet av stenkyrkan och rivningen av träkyrkan norra delen av kyrkogården tas ur bruk ca 1060
	4. 1100 - 1200 premonstratenserna bygger om kyrkan och använder delar av kyrkogården till ytterligare klosterbyggnader
	5. 1200 - 1536 kyrkogården närmast kyrkan tas åter i bruk sedan klostret lagts ned och kor och absid byggts om vissa omDispositioner på gravplatsen kan sedan urskiljas men är ännu inte färdigbearbetade

Fig. 3 b. Dateringar och periodindelning som används vid den arkeologiska och osteologiska bearbetningen. För beteckningar, se fig. 3 a.

sökningsresultatens representativitet (se Arcini i detta nummer av META). Sedan endast en mindre del av gravmaterialet blivit publicerat (Mårtensson 1976) har detta ändå ansetts representativt för hela kyrkogårdens gravskick och dess disponering. Jakob Kieffer-Olsen gör i detta nummer av Meta ett inlägg om dateringen av kyrkogården i Löddeköpinge utifrån gravskicket på den äldsta Trinitatiskyrkans kyrkogård. Eftersom han säger "*Vores viden om gravskikken i første halvdel af 1000-tallet stammer stort set udelukkende fra denne kirkegård*" vill jag redovisa några stora men preliminä-

ra linjer vad gäller de begravningar som ägt rum där mellan åren 990 och 1060. Det har nämligen visat sig att denna "stadskyrkogård" bara i vissa stycken kan vara jämförbar med de samtida på landsbygden.

Gravplatsen kring den äldsta Trinitatiskyrkan är uppdelad. Då jag "plottat ut" förekomsten av träkol, kalk och gravkäppar i gravarna, trågkistor och rektangulära kistor, visade det sig att gravskicket skilde sig markant åt på områdets olika delar. Det för ytan på PK- banksutgrävningen utmärkande gravskicket med tråg- och stockkistor fanns t.ex. endast representerat i ett bälte kring kyrkogårdens yttre del (fig. 4). Gravskicket i den inre cirkeln ägde inte några av dessa karaktäristika. Tvärt om förekom här begravningstraditioner som inte var representerade i den yttre ringen. Jag har på flera grunder tolkat detta som ett tecken på att olika befolkningsgrupper varit hänvisade till olika delar av kyrkogården. Traditionerna på denna ort befolkad av invandrare och nyinflyttade bör alltså endast kunna jämföras med dem i ett samhälle med ett liknande befolkningsunderlag. Eller- i medvetande om detta- användas vid jämförelser som kan leda till slutsatser om befolkningsförflyttningar och stadssamhällenas framväxt. Tilläggas bör att särskilda gruppers begravningstraditioner tycks ha assimilerats också av andra i tiden efter 1050. På denna liksom andra kyrkogårdar finns efter denna tidpunkt inte heller den markanta uppdelningen av begravningsplatsen.

Befolkningsunderlaget till den aktuella kyrkogården i Löddeköpinge är, tror jag, närmast att jämföra med det i Lund vilket varit hänvisat till den äldsta kyrkogårdens inre område. Här, antar jag, har den fömämre och den inhemska befolkningen placerats medan ytterområdet tilldelats andra grupper av invånare. Därför behöver alltså inte bristen på trågkistor i Löddeköpingematerialet betyda något med hänsyn till en datering före år 1050.

Apropos Jakob Kieffer- Olsens debattartikel vill jag i sammanhanget göra ytterligare några påpekanden. De "*stambåtsgravar*" (Cinthio 1980) som avtecknar sig i Löddeköpingesanden har sina likar i Lund. Två stycken sådana båtgravar är dokumenterade på den äldsta kyrkogården (i kanten mellan det yttre och det inre området). Varken denna kisttyp eller kistor hopsatta av bordplankor förekommer på några av de kyrkogårdar som daterats till efter 1050 i Lund. I en inte alltför avlägsen framtid då hela gravmaterialet från Trinitatiskyrkornas kyrkogård kan publiceras och diskuteras, kommer också uppgifterna om bl.a. armställningar (samtliga ställningar finns representerade redan bland de äldsta gravarna, även om C och D är

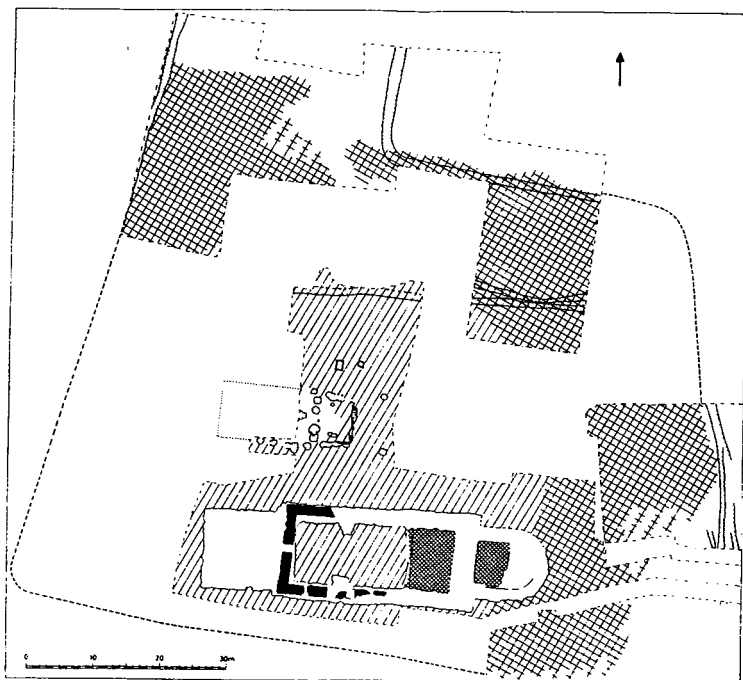

Fig. 4. Kyrkogården kring den äldsta Trinitatiskyrkan med den första stenkyrkan inlagd. Det skiftande gravskicket är markerat med rand- respektive rutskraffer.

mycket sparsamt förekommande) och kistlösa gravar med nischstenar att kunna sättas i sitt sammanhang. Här finns 3 st nischstensförsedda gravar före 1050, 2 st 1050- 1100 och 15 st på 1100- talet. Vid 1100-talets mitt ersätts nischerna av sten av taktegel och efter ca. 1200 av tegelstenar för att sedan förekomma sparsamt.

Som ett resultat av bearbetningen och därav uppkomna förslag till förklaringar av det för de olika tidsavsnitten utmärkande, kommer också i tid jämförbart material från andra kyrkogårdar att i vissa fall kunna ges nya tolkningsmöjligheter. Då visar det sig kanske hur församlingarnas olika ekonomiska och geografiska förutsättningar också kan avspeglade sig i gravmaterialet. Könsfördelning, barnadödlighet och begravningstraditioner återspeglar endast förhållandena just där, just då (se också Arcini i detta

nummer av META) men ger kanske på samma gång en förklaring till situationen i grannförsamlingen eller i staden tio mil längre bort och därigenom en aning om det historiska skeendet och den påverkan detta haft på människornas liv.

Maria Cinthio

Lund

Litteratur

- Arcini, C. Skillnader i ålders och könsfördelning i populationen på medeltida kyrkogårdar i Skåne. *META 1992: 1- 2*.
- Cinthio, H. The Löddeköpinge Investigation III. The Early Medieval Cemetery. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979-1980*. 1980
- Kieffer-Olsen, J. Dateringen af den middelalderlige kirkegård i Löddeköpinge. *META 1992: 1- 2*.
- Kriig, S. *Lunds äldsta kyrkogård*. Uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet. 1987.
- Mårtensson, A. W. Gravarna kring S:t Drotten. Thulegravningen 1961. *Archaeologica Lundensia II*. 1963.
- Mårtensson, A. W. Gravar och kyrkor. Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. *Archaeologica Lundensia VII*. 1976.
- Nilsson, T. Drottenskyrkan och dess föregångare. Nya arkeologiska rön i Lund. *Kulturen*. 1985.

EN MÄRKLIG FÖRDELNING- ett senvikingatida gravfält i Fjälkinge, Skåne

Under sommaren 1990 undersökte Kristianstads länsmuseum stora delar av ett vikingatida gravfält inom Fjälkinge 35: 60 m. fl., Fjälkinge sn, Skåne. Undersökningen föranleddes av planerad nybyggnation. Området är registrerat som fast fornlämning 18 och 19 i Fjälkinge och detta med anledning av de 7 skelett som hittades här i början av 1950-talet. Två av dessa skelett kunde med säkerhet dateras till vikingatiden.

Fjälkinge är centralt beläget på den östra delen av Kristianstadslätten, ca 1 mil öster om Kristianstad. Gravfältet ligger på en sandig höjdplatå som löper genom samhället i östvästlig riktning. Denna höjdplatå är ca 500 x 100 m stor och den undersökta delen av gravfältet ligger längst i öster. Det finns naturliga avgränsningar av gravfältet åt norr, öster och söder, men däremot inte åt väster.

Av gravfältet undersöktes ca 7000 kvm och sammanlagt registrerades 128 skelettgravar. Dessa fördelar sig på 24 kvinnor, 25 män och 79 barn. Den stora mängden barn är unik bland svenska, förhistoriska gravmaterial och beror till stor del på de goda bevaringsförhållandena i Fjälkinge. Inga gravar hade markeringar ovan mark och även efter avschaktning av matjorderna var många gravar svåra att upptäcka. När gravfältet användes var säkert gravarna markerade, då nästan inga gravar skär varandra. Många av de begravda var lagda i träkistor och av dessa fanns färgningar kvar. De flesta skeletten var placerade i ryggläge, men avvikelser förekommer. Bland barnen fanns många som var placerade på endera sidan. I drygt hälften av alla gravar hade den begravde fått med sig någon typ av gravgåva. Kniven var vanligast, men även t.ex. pärlor, brynen, söljor och bronsmycken fanns representerade. I många barngravar fanns dessutom lerkärl. De flesta skeletten var orienterade i nordsydlig riktning, men många andra riktningar var representerade. En stor grupp av skeletten låg i västöstlig riktning.

Gravskick och fyndmaterial talar entydligt för att gravfältet utnyttjats under senare delen av 900-talet e.Kr. och en bit in i 1000-talet. Det är ett homogent gravmaterial, men med många små variationer; variationer som

kanske är ett uttryck för brytningstiden mellan vikingatid och medeltid, mellan hedendom och kristendom.

Det kan framhållas att Fjälkingematerialet uppvisar en märklig fördelning avseende kön och ålder. Det finns oerhört många små barn, men bara ett mellan 4- 15 år. De flesta männen dog i produktiv ålder, medan kvinnorna blev mycket gamla. På inget vis kan denna fördelning anses representera det vikingtida samhällets köns- och åldersfördelning. Det finns säkert många olika förklaringar till detta fenomen och några skall kommenteras här.

Barnen har i de flesta fall dött vid födseln eller i späda ålder. Ju äldre de blir, desto färre döda finns. Man kan kanske finna en parallell i vissa länder i tredje världen där många barn dör under de första kritiska dygnen eller veckorna. I en situation där hygien och läkarvetenskap står på en låg nivå föds åtskilliga barn, som aldrig får chansen att växa upp. Kanske detta också är förhållandet under vikingatiden i Skåne. Detta förklarar dock inte varför det i princip saknas barn i ålder 4- 15 år. Kanske dog det färre individer i dessa åldrar. Man hade överlevt de första kritiska åren och nu är farorna, som kan ta ens liv, färre och av annan art.

I äldre uppteckningar om vikingatiden och andra förhistoriska perioder framskymtar ofta bilden av en födslokontroll, där man till och med satte ut barn till vilddjuren. Det skulle vanligen röra sig om flickobarn, som inte på samma sätt bidrog till försörjningen. Antalet individer kan ju i och för sig ha reglerats på annat sätt. En förlängd ammning kan i många fall fördröja nästa graviditet. Kanske har man också använt sig av olika preparat för att förhindra att bli med barn igen. Om detta vet vi i stort sätt inget idag, eftersom dessa metoder av barnbegränsning inte lämnar spår i de arkeologiska materialen. Det verkar vidare orimligt att man tog livet av sin avkomma och sedan grävde ner dem på gravfältet. Barnen är ens eget kött och blod och viktiga i försörjningen. Man måste tänka på att vikingatiden är en expansiv period inom lantbruket och många behövs för arbetet. Dessutom bryter man ny mark och kan rimligen försörja fler. Någon form av födslokontroll har funnits, men inte fullt så drastisk som många vill göra gällande.

Männens åldersfördelning i Fjälkinge följer i princip en "normalkurva", men i förhållande till kvinnornas kurva blir denna kurva inte längre normal. De flesta männen har avlidit i en ålder mellan 20- 40 år och detta är normalt för många stora medeltidsmaterial. Idag har vi en medellivslängd som

är mycket hög och detta beror på många faktorer t ex hygien, rätt kost och läkarvetenskap. I en annan tid kunde våra enkla sjukdomar till och med ta livet av människor. Dessutom slet man stundtals ganska hårt på sin kropp.

Detta förklarar inte varför nästan samtliga kvinnor är äldre än fertil ålder och följaktligen betydligt äldre än männen. Kvinnorna bör ha slitit lika hårt som männen och haft lika lätt att drabbas av olika sjukdomar. Sedan kan man undra vem som fött alla barnen, eller har många barn dött och alla kvinnor överlevt födslarna. Hur man än försöker tolka den konstiga sammansättningen av kön och ålder i Fjälkinge finner man att materialet haltar och man måste söka andra lösningar.

I inledningen omtalades att gravfältet inte hade någon klar avgränsning åt väster och det är i detta perspektiv som den lustiga fördelningen av ålder och kön måste förklaras. Gravfältet är givetvis mycket större. Den undersökta delen av gravfältet ligger på den östra delen av en lång sandås. Det är mycket vanligt att gravar är belägna på krönet av höjder. Det högsta, och därmed mest typiska, läget för gravar i Fjälkinge ligger strax väster om det undersökta området. Sedan är hela sandåsen västerut ett utmärkt läge för gravar, åtminstone 400-500 m bort. Gravarna ligger inom ett ca 70 m brett bälte och en hypotetisk gravfältsstorlek skulle kunna hamna på ca 35000 kvm. Denna siffra stämmer bra överens med andra gravfält från den senare delen av järnåldern. Med samma gravtäthet över hela sandåsen skulle antalet gravar bli 640 st. Sett i detta perspektiv är den sneda köns- och åldersfördelningen vara mindre sned. Vi saknar barn i ålderna 4-15 år, fertila kvinnor och äldre män. Det är troligt att dessa ligger längre åt väster.

Det är en allmän åsikt att slakten och familjen har en överväldigande betydelse i järnålderns samhälle. Detta har föranlett en nästan stereotypisk uppfattning att slakten eller familjen alltid lagts nära varandra på gravfälten. Uttryck som "gårdsgravfält" och "familjegrupp" används flitigt inom litteraturen. Gravfältet i Fjälkinge ger kanske en fingervisning om att det kan finnas andra grupperingar. Det skulle kunna vara en samhällsgrupp eller ett socialt skikt.

Det är möjligt att de begravda på Fjälkingegravfältet representerar några samhällsgrupper. För detta talar de många barnen som aldrig fått växa upp. Dessa har aldrig etablerat sig riktigt i samhället och har, om de inte har dött vid födseln, kanske varit sjuka hela sin korta levnad. De begravda männen är nästan alla i produktiv ålder, men flera av dem har sjukliga förändringar, bl a lepra. En man har hamnat på magen i sin grav och har inte haft alltför

hög status. De kan också ha haft sjukdomar och lynnen som vi inte kan spåra idag. Det är samhällets sjuka och sämre sedda män som också ligger här. Kvinnorna är vanligtvis gamla och deras sjukliga tillstånd är till stor del åldersbundna. Många av dem har ganska omsorgsfulla begravningar med rika gravgåvor. En tredje gruppering skulle således bli äldre, ganska välbeställda, kvinnor. Varför inte änkor?

Nu är detta givetvis en sanning med modifikation. Det finns också gravar från andra grupperingar på den undersökta delen av gravfältet och några vattentäta skott finns inte. Det är fullt möjligt att man bestämt vem som fick ligga var på gravfältet och detta efterlever man en tid, men dylika regler har en förmåga att luckras upp. Kvarstår dock att inte bara släkt och familj ligger tillsammans utan andra mönster kan finnas. Detta föranleder oss vidare att inte övervärdera släktens och familjens betydelse.

Från Fjälkinge är ytterligare ett vikingatida gravfält känt. Detta ligger bara 300 m öster om Fjälkinge 35:60 och blev föremål för en arkeologisk undersökning 1980. Fältet ligger på en flack höjd precis öster om ett sankområde. Här undersöktes sju gravar med åtta individer, varav tre barn. Ingen osteologisk undersökning har gjorts av detta material, men uppenbarligen är barnen över fyra år om man ser till gravplanerna. Här kan således täckas en ålderslucka på det större gravfältet. Det är i dagsläget helt omöjligt att avgöra storleken på detta gravfält. Uppenbarligen kan en by ha både ett och två, och kanske flera gravfält. Olika sociala grupperingar kan ligga tillsammans på ett gravfält. De kan också vara fördelade på flera.

Gravfälten utgör således intressanta komplement till varandra. Hemligheten bakom "en märklig fördelning" kan sökas på det egna gravfältet eller på ett annat vid sidan om.

Bertil Helgesson
Kristianstad

SKILLNADER I ÅLDERS- OCH KÖNSFÖRDELNING I POPULATIONEN PÅ MEDELTIDA KYRKOGRÄVAR I SKÅNE

Hur kan man förklara de stora skillnaderna i ålders- och könsfördelning mellan olika skelettmaterial av medeltidsmänniskor återfunna på olika gravplatser i Skåne? Utgår man från att fynden är representativa för respektive gravplats, måste förklaringarna sökas i skiftande individuella levnads- och allmänna samhällsförhållanden.

Vid sammanställningen av analysdata på skelettmaterial, t.ex. från tidig medeltid, vill man gärna utgå ifrån att fynden i marken motsvarar förhållandena bland människorna som levde i omgivningen, och någon alternativ informationskälla från den tiden att basera slutsatser på är helt enkelt inte tillgänglig. I den bristsituationen är det uppgifter från skriftliga källor från 1700- talet och framåt som givit oss en uppfattning om åldersfördelningen hos dem som dog innan modern medicin påtagligt började påverka "the stream of mortality" (Robinson 1964, se inledningen till tumörsjukdomskapitlet i hans patologilärobok). Det är den 1700- talsbilden, där dödligheten är som störst i spädbarnsåldern samt hos individer över 60 år, som man räknar med ska vara giltigt både 500 och 1000 år tillbaka i tiden.

Att förhållandena under tidig medeltid kan ha varit helt annorlunda framgår av flera osteologiska undersökningar av nordiska gravmaterial, bl.a. i det avseendet att dödligheten under förhistorisk tid och medeltid enligt de flesta undersökningar varit högst i åldersgrupperna 20- 30 och 30- 40 år. Däremot förefaller dödligheten i både späd och hög ålder av många utgrävningar att döma ha varit mycket låg. Detta motsägeselfulla förhållande kan inte förklaras av att människor i många tidiga medeltidssamhällen skulle ha levt under hälsosammare omständigheter än 1700- talsmänniskorna. Istället måste vi finna andra förklaringar, bl. a. till att späd- och småbarnsskelett sällan förekommer i de antal man skulle förvänta sig, också med tanke på den 1700- talslika, spädbarnsdödlighet som rapporteras från dagens länder (FN 1990).

Speciellt variationen i andelen spädbarn mellan olika material är stor, och det kan vara svårt att inse vad slags verklighet denna variation kan återspegla. Med utgångspunkt i rapporter från t.ex. den totalutgrävda be-

gravningsplatsen i Westerhus (Gejvall 1960) är det en allmän uppfattning att spädbarnsdödligheten under medeltiden var hög inte bara på landsbygd utan också i stadsmiljö. Om man i en del material bara har en liten andel barnskelett, antar man ofta att det beror på att man vid utgrävningen inte påträffat alla (t.ex. Persson 1984). Man har helt enkelt inte accepterat att en låg andel (späd-) barnsskelett skulle kunna representera ett verkligt förhållande på begravningsplatsen inkl. dess outgrävda delar eller beaktat möjligheten av andra förklaringar. Senare undersökningar av gravmaterial från Lund, Helsingborg och Fjälkinge kan emellertid ge information på den punkten. Framförallt materialen från Lund ger nämligen upplysningar om en betydande variation i ålders- och könsammansättning bland dem som dör under olika delar av medeltiden och blir begravda på olika gravplatser. Därmed avslöjas också att användningen på gravplatserna ändras under århundradena.

Möjligheten av att det bland flera folkgrupper skulle ha var vanligt att späd- eller småbarn inte begrovs motsäges bestämt av fynd både från stad och landsbygd på olika håll i Norden, både från förhistorisk tid och medeltid. En möjlig delförklaring, som emellertid inte tycks ha beaktats tidigare, till att man i flera medeltida gravmaterial från Lund har påtagligt få spädbarns- eller småbarnsgravar är att ungdomar och unga vuxna i stor utsträckning kan ha flyttat in till den då snabbt växande staden utan att ha spädbarn med sig. Denna förklaring till snedfördelningen stöds också av överrepresentationen mannsskelett i de samlade lundamaterialen från hela medeltiden.

Material och metoder

Vårt eget material kommer från begravningsplatser i Lund, Helsingborg och Fjälkinge. Huvuddelen kommer från det centralt belägna lundakvartret S:t Clemens, där man undersökt kyrkogårdarna till Trinitatis träkyrka och till dess stenkyrka med sina tre ombyggnadsskeden- i folkmun kallad Drotten- samt träkykan i Kattesund. Dessutom innefattar lundamaterialet skelett från S:t Andreas kyrkas kyrkogård och S:t Mikael's kyrkogård. Materialet från Helsingborg är hämtat på delar av S:t Clemens kyrkogård, och materialet från Fjälkinge kommer från ett gravfält där någon samtida kyrka inte är känd. Totalt rör det sig om 3784, 611 respektive 128 gravar studerade från de tre nämnda orterna. I resultatavsnittets tabeller finns mer detaljerade uppgifter.

Bevaringsförhållandena för skelett på de tre orterna skiljer sig avsevärt.

På grund av lermarken i Lund är skelettdelarna i allmänhet välbevarade, men motsatsen förekommer p.g.a. senare byggnation som kan ha orsakat direkta skador på gravarna eller som genom dränering försämrat bevaringsförhållandena. På S:t Clemens kyrkogård i Helsingborg har skeletten bevarats sämre, eftersom marken där består av kalkfattig sand, varför skeletten i hög grad har blivit urkalkade. I Fjälkinge är sandjorden däremot rik på både kalk och fukt, och skeletten är i förvånansvärt god kondition.

Utgrävningsomständigheterna varierar dels på grund av markförhållanden, dels på om det finns flera begravnings-skikt i följd, något som framförallt ses i Lund och ofta medfört skador på skeletten. Inte sällan upptäcker man att det gjorts omflyttningar i samband med senare begravingar, vilket förklarar att man på sina ställen funnit anhopningar av enbart kranier.

Även väderleken påverkar utgrävningsresultatet fast på olika sätt på de olika orterna. Leran i Lund blir vid tunga regn till en sörja, vilket försvårar upptäckt av skelettdelar och urskiljning av tätt placerade individers skelettdelar. Vid torka blir leran stenhård och skelettdelarna också svåra att frilägga och upptäcka. Urkalkade skelett, som man ofta finner i Helsingborg, kan delvis lösas upp och smulas sönder av regn. De omnämnda mark- och utgrävningsförhållandena leder tyvärr till att de individuella skeletten är mer eller mindre kompletta inför den osteologiska undersökningen. Ju mer ofullständiga skelett, desto större osäkerhet uppstår vid ålders- och könsbestämning. Konsekvenserna av de skiftande bevaringsomständigheterna och gravtätheten kan avläsas i materialet på flera sätt. Andelen vuxna som ej närmare kunnat åldersbestämmas gruppen 20- 80 år är en uppgift som ganska bra tycks visa på bevaringsgraden.

De använda osteologiska undersökningsmetoderna finns i huvudsak redovisade i tidigare arbeten (Arcini 1988). För dateringen av gravarna i Lund med stöd av stratigrafi, armställningar, dendrokronologiska dateringar av kistor, mynt i gravarna, och för information om metoderna ifråga hänvisas till Maria Cinthios artikel härintill. Liknande metoder och indelning som använts för Trinitatis har utnyttjats vid datering av S:t Mikael och S:t Andreas. Materialet från Helsingborg spänner över en längre tid, och med hjälp av stratigrafi har en stor del av materialet kunnat ges en inbördes tidsordning (Anders Löfgren, opubl.). Fjälkinge gravfält är en begravningsplats som använts främst under vikingatid, men ett mindre antal gravar har anlagts fram i tidig medeltid (Helgesson 1992).

År 990 byggdes en träkyrka i Lund, kring vilken de första lundaborna

begrovs. Den kallas Trinitatis (T1- 2) och revs omkring år 1050 (Cinthio 1992). Nära denna byggdes en ny träkyrka i Kattesund (K3), och då återanvände man trä från den rivna kyrkan. Av Trinitatis träkyrkas kyrkogård är mindre än 50 % undersökt, medan kyrkogården till träkyrkan i Kattesund är utgrävd till c:a 70 %.

Någon gång i mitten på 1000-talet, eventuellt tidigare, började man bygga Trinitatis stenkyrka (T3- 4). Under ett halvt sekel användes Trinitatis stenkyrka samtidigt med träkyrkan i Kattesund. I slutet på 1000-talet eller början på 1100- talet revs träkyrkan i Kattesund och Trinitatis stenkyrka (T4 och 5) tog då helt över. Trinitatis (T3- 4 och 5) kyrkogårdar är utgrävda i mer än 50%.

Delvis samtida med Trinitatis träkyrka och Trinitatis stenkyrka var bl.a. S:t Andreas och S:t Mikael's kyrkor. Endast 5- 15 % av kyrkogårdarna till dessa kyrkor är undersökta. På S:t Mikael är det områden söder om kyrkan som grävts ut, på S:t Andreas är det norr och öster om kyrkan. Bevaringsförhållandena på S:t Andreas kyrkogård har varit ganska goda, bl.a. p.g.a. att marken håller fukten. Skeletten ligger dock ganska tätt. På S:t Mikael's kyrkogård ligger skeletten ganska glest och bevaringsförhållandena har också här varit goda.

Materialen har delats in på följande sätt:

	Kod- beteckning	Begravningsplatsens användningstid
Trinitatis, träkyrkan	T1	ca. år 990- 1020/ 30
Trinitatis, träkyrkan	T2- 3	ca. år 1020/ 30- 1050/ 1100
Träkyrkan i Kattesund	K3	ca. år 1050- 1100
Trinitatis, stenkyrkan	T3- 4- 5	ca. år 1050/ 1100- 1536
Trinitatis, stenkyrkan	T3- 4	ca. år 1100- 1200
Trinitatis, stenkyrkan	T5	ca. år 1200- 1536
Trinitatis, folk inne i stenkyrkan	Ti5	ca. år 1200- 1536
S:t Andreas, träkyrkan	A3	ca. år 1050- 1100
S:t Andreas, stenkyrkan	A4	ca. år 1100- 1200
S:t Andreas, stenkyrkan	A5	ca. år 1200- 1536
S:t Mikael, träkyrkan	M3	ca. år 1050- 1100
S:t Mikael, träkyrkan	M4	ca. år 1100- 1200
S:t Mikael, träkyrkan	M5	ca. år 1200- 1536
S:t Clemens kyrkogård, Helsingborg	H2- 5	ca. år 1000- 1500
Gravfältet i Fjällkinge, Skåne	F1	ca. år 900- tidigt 1000- tal

Kodbeteckningarna avser med bokstaven lokal och med siffran tidsperiod, grovt överensstämmande från lokal till lokal, och de utnyttjas i stapeldiagrammen.

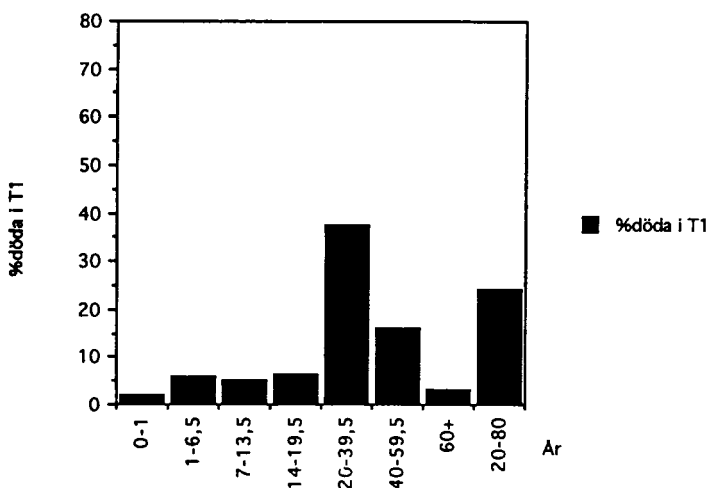
Resultat

På kyrkogården till Trinitatis träkyrka åren 990- 1020/ 30 (T1) har endast enstaka spädbarnsskelett påträffats, men lämningarna efter äldre barn och ungdomar är också fåtaliga. Den största andelen gravar innehåller vuxna individer och som tillhör gruppen 20-39,5 åringar. Könsfördelningen visar en övervikt av män med ca 20%.

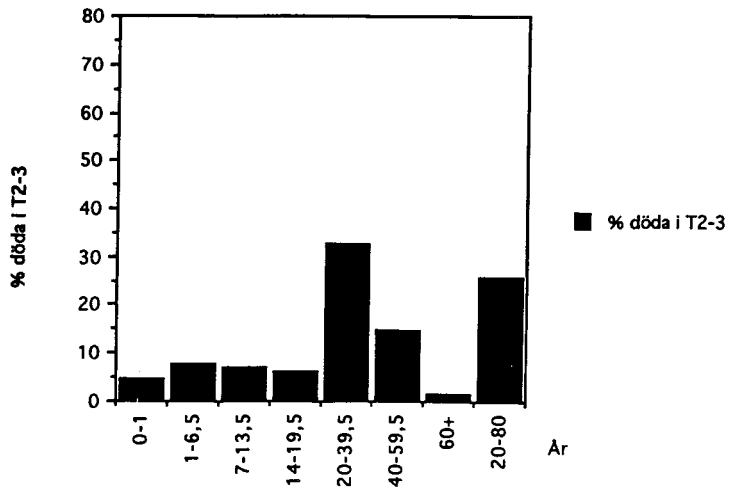
I de gravar vi har undersökt från åren 1020/ 30- 1100 (T2- 3) på Trinitatis kyrkogård finns det större procentuella andelar av individer i de tre yngsta åldersgrupperna än i T1. Andelen spädbarn är dubbelt så stor men är fortfarande låg i förhållande till t.ex. andelen spädbarn begravda vid träkyrkan i Kattesund (K3). Andelen riktigt gamla individer, dvs de över 60 år, har minskat mer än vad som förklaras av den ökade andelen spädbarn. Könsfördelningen är tämligen jämn, män 53% och kvinnor 47%.

Åldersfördelningen bland de gravlagda på Kattesunds kyrkogård (K3) skiljer sig emellertid markant från fördelningen på Trinitatis kyrkogård (T1 och T2). Spädbarnsantalet är speciellt högt, mellan 4- 5 gånger högre, och likaså utgör de allra äldsta individerna ett större antal, mellan 3- 4 gånger

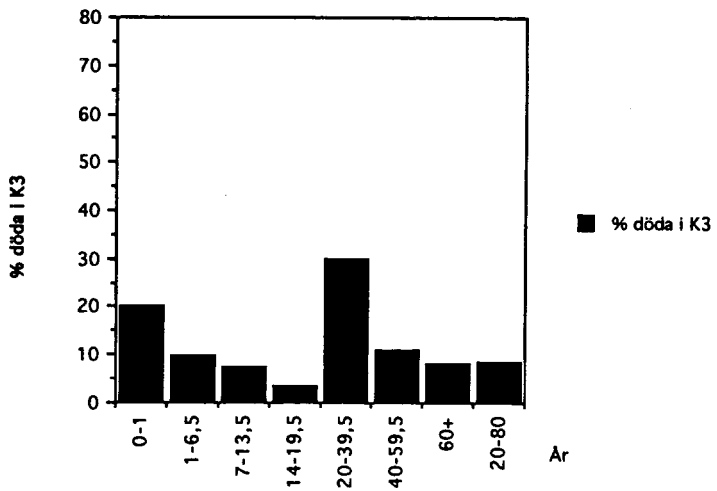
Trinitatis (T1) år 990-1020/30, åldersfördelning

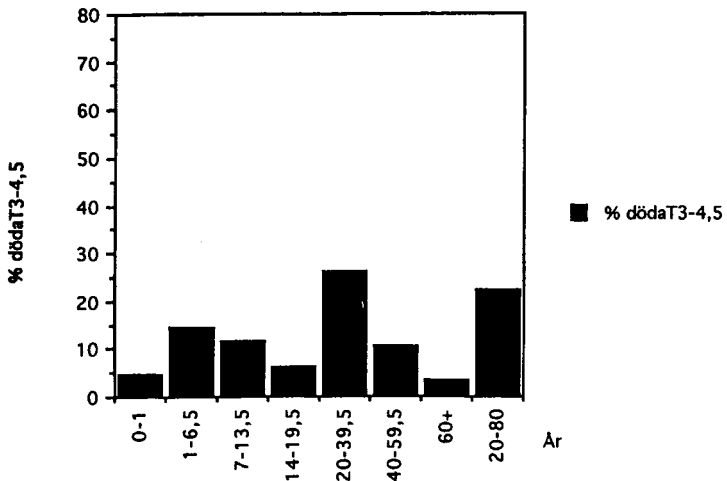
Trinitatis (T2-3) år 1020/30-1100, åldersfördelning

Kattesunds träkyrka (K3) år 1050-1100, åldersfördelning

Trinitatis (T3-4, 5) år 1100-1536, åldersfördelning

större än i T1 och T2. Könsfördelningen är ojämn 61% män och 39% kvinnor.

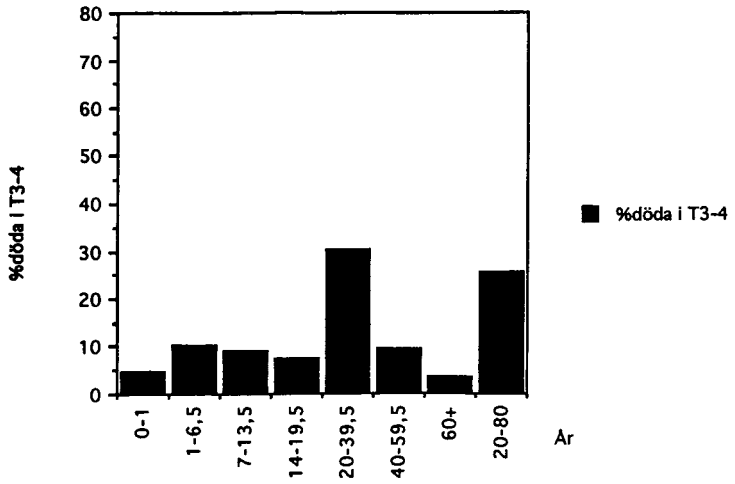
Beträffande åldersfördelningen på Trinitatis stenkyrkas kyrkogård (T3, 4, 5) och de som gravlagts inne i stenkyrkan (T6) hänvisas till stapeldiagram.

Beträffande åldersfördelningen skiljer sig gravplatserna till S:t Andreas och S:t Mikael från varandra men också från de tidigare beskrivna. I Andreas år 1050-1100 (A3) är den dominerand åldersgruppen vuxna i åldern 40- 59,5 år och inte som tidigare 20- 39,5 år. Antalet spädbarn är mycket lågt men större barn och tonåringar är mellan 6- 10 %. Könsfördelningen är jämn.

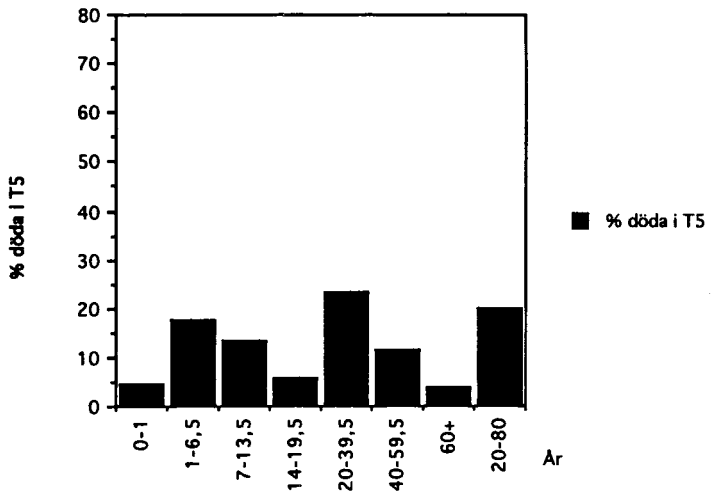
I gravar från år 1100- 1200 (A4) ses inga större skillnader i åldersfördelningen. Spädbarnsantalet har minskat ännu mer och gruppen 14- 19,5 år har halverats jämfört med i A3.

Vad gäller de sista århundradena som kyrkogården i S:t Andreas (A5) används ses liksom i Trinitatis (T5) en förändring gentemot tidigare tidspe-

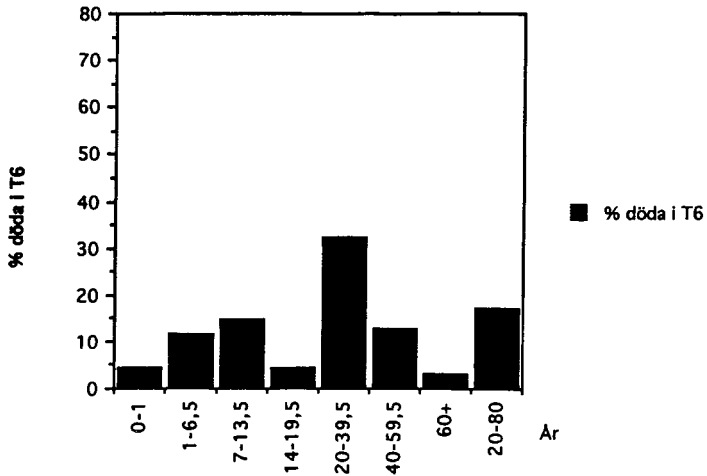
Trinitatis (T3-4) år 1100-1200, åldersfördelning

Trinitatis (T5) år 1200-1536, åldersfördelning

Trinitatis (T6) år 1200-1536, åldersfördelning

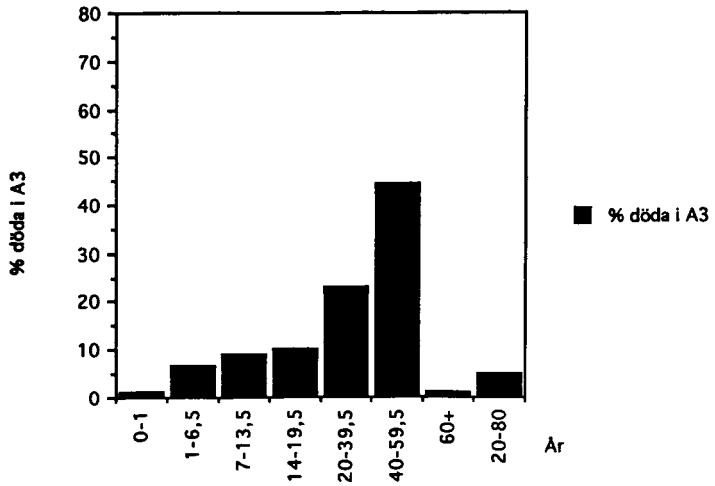
rioder där antalet barn i grupperna 1- 6,5 år och 7- 13,5 år är markant större. I S:t Andreas finns det också i denna period en större andel spädbarn jämfört med i tidigare perioder.

Det mest påtagliga med S:t Andreas kyrkogård, oavsett vilken tidsperiod man ser på, är att andelen individer i åldersgruppen 40- 59,5 år är 17- 20 % större än i gruppen 20- 39,5 år, vilket är det rakt motsatta förhållandet till det vi finner i gravmaterialet från Trinitatis kyrkogård (T1, 2, 3, 4, 5) och kyrkogården till träkyrkan i Kattesund (K3).

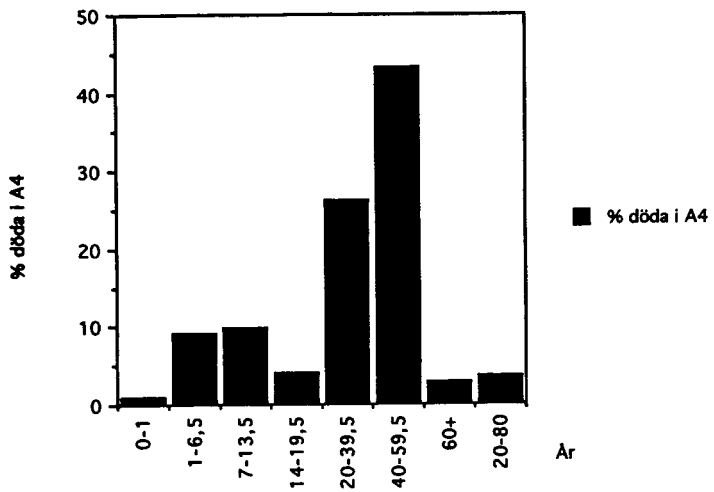
Bilden från S:t Mikael (M3) i dess allra tidigaste skede påminner dock om den åldersfördelning vi sett på Trinitatis träkyrkas (T1 och 2) kyrkogård. Det som bör noteras i sammanhanget är att det finns en högre andel 1- 6,5 och 40- 59,5 åringar i S:t Mikael. Könsfördelningen är ojämn: 64 % män och 36 % kvinnor.

Gravmaterialet från S:t Mikael åren 1100- 1200 (M4) innehåller en stor andel barn, även spädbarn. Totalt utgör de vuxna här endast ca 25 % av individerna jämfört med mellan 55- 75 % i övriga material från Lund i denna

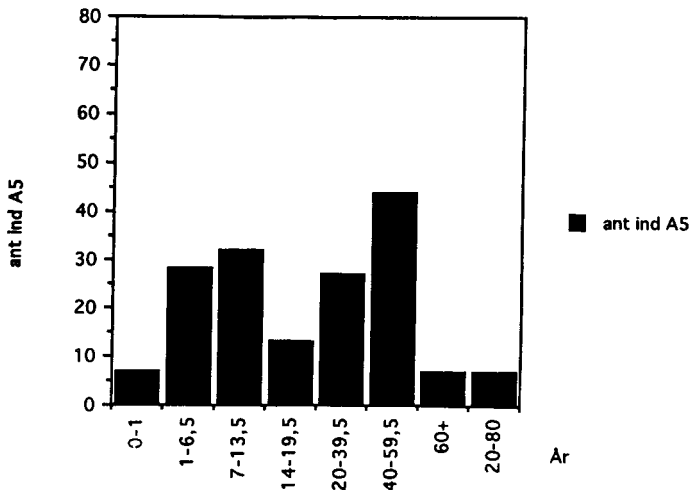
S:t Andreas (A3) år 1050-1100, åldersfördelning

S:t Andreas (A4) år 1100-1200, åldersfördelning

S:t Andreas (A5) år 1200-1536, åldersfördelning

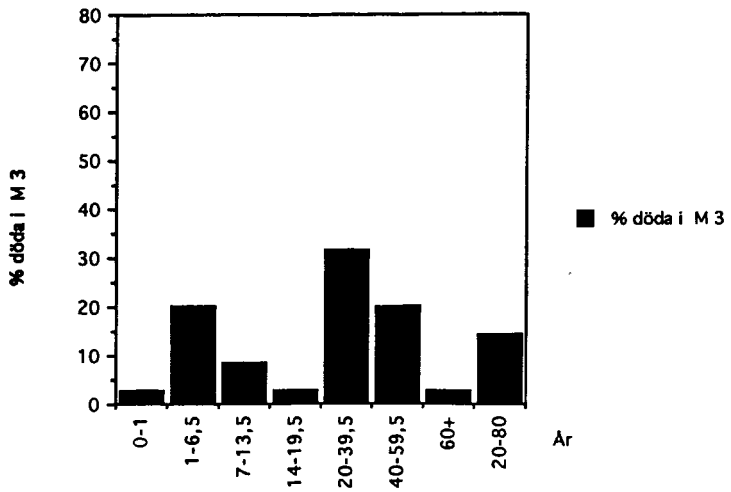
undersökning. Inte på någon av de tidigare undersökta kyrkogårdarna har andelen spädbarn utgjort så stor del.

I perioden 1200- 1536 (M5) är även här andelen spädbarn högt, dock ej som i M4, och andelen vuxna utgör återigen över 50 %.

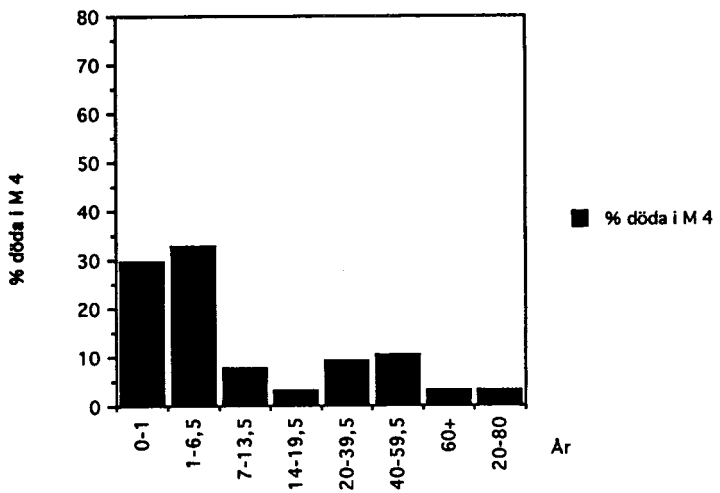
S:t Clemens kyrkogård i Helsingborg spänner i användningstid över flera århundraden, och det är därför svår att direkt jämföra med någon av kyrkogårdarna i Lund. Mönstret i åldersfördelningen av utgrävda skelett tycks dock vara detsamma som på gravplatser från tidigmedeltid i Lund, m.a.o. liten andel barn och speciellt spädbarn, (trots att tomma spädbarnsgravar räknats in) stor andel individer i gruppen 20- 39,5 år men även i 40- 59,5 år. Andelen riktigt gamla är mycket liten.

Som redan påpekats började Fjälkinge gravfält användas redan på vikingatiden, men begravingar ägde rum där även in på 1000-talet. Gravfältet uppvisar en besynnerlig åldersfördelning: mer än 50 % är spädbarn och totala andelen barn utgör närmare 60 %. Dessutom finns det ett hopp i åldersfördelningen på det sättet att det inte påträffats skelett efter något barn i

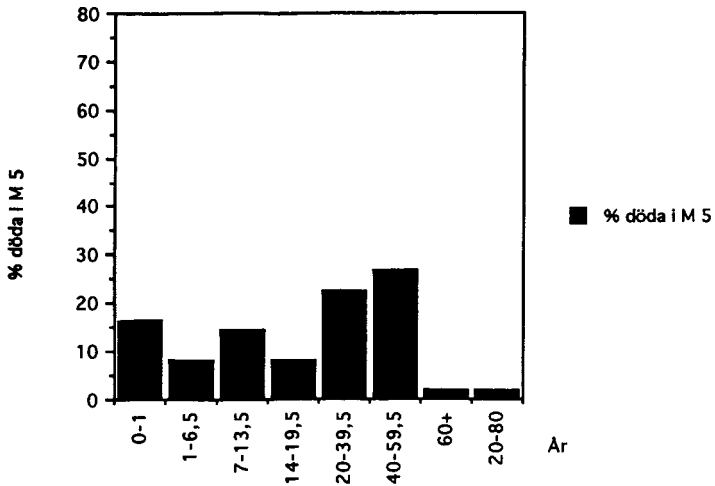
S:t Mikael (M3) år 1050-1100, åldersfördelning

S:t Mikael (M4) år 1100-1200, åldersfördelning

S:t Mikael (M5) 1200-1536 ,åldersfördelning

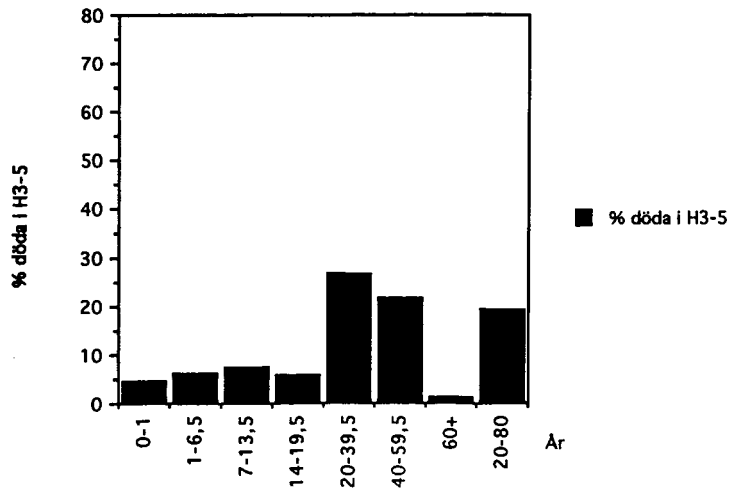
ålder mellan 4 och 11 år. I gruppen 7- 13,5 år finns endast en individ, en tolvåring. Däremot är andelen av äldre och riktigt gamla stor. Värt att nämna är också att bland kvinnorna finns det endast tre som dött före 40 års ålder. Av de riktigt gamla, dvs över 60 år, är mer än 90 % kvinnor. Könsfördelningen är jämn.

Diskussion

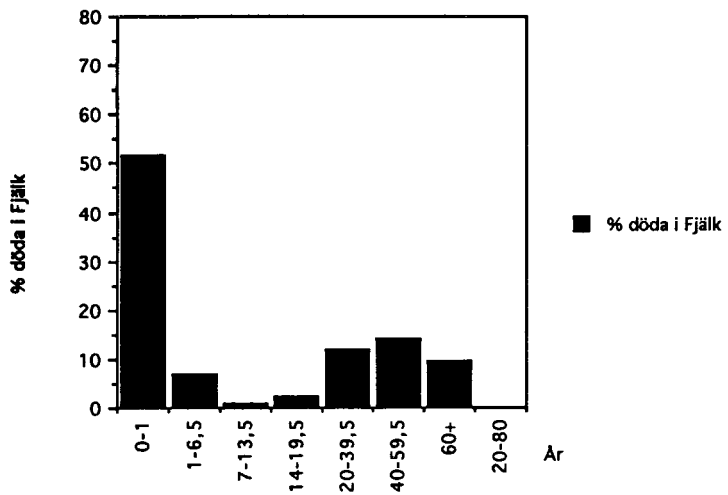
Vid datering av gravmaterialen från Lund har man unika förutsättningar, att för första gången studera lämningarna efter en stadsbefolkning som vuxit fram under olika skeden av medeltiden. Sådana möjligheter har inte tidigare funnits, varken i Sverige eller i övriga Norden.

De slutsatser vi kan dra efter denna genomgång av skelettmaterial från skilda gravplatser i Skåne är att åldersfördelning och könsfördelning både kan variera kraftigt men även överensstämma mellan tidsperioder och olika platser. Vilka förutsättningar finns det som gör det möjligt att anta att de uppgifter vi har tillgång till representerar faktiska förhållanden på hela gravplatsen?

Helsingborg (H3-5) år 1050-1536, åldersfördelning

Fjälkinge gravfält (F1) år 900-1000 talet, åldersfördelning

Många är de omständigheter som bidrar till den bild av åldersammansättningen vi får från arkeologiska gravmaterial. Den första frågan vi vill besvara är orsakerna till det låga antalet spädbarn på en stor del av begravningsplatserna.

Till vilken del kan en orsak vara att det på vissa platser har rätt dåliga bevaringsförhållanden? Bevaringsförhållandena är sämre på vissa mindre partier av de här undersökta gravplatserna, men detta kan med säkerhet inte förklara den stora, relativa bristen av (späd-) barnskelett. De utgrävda ytorna på Trinitatis kyrkogård, där huvuddelen av de lundaskolett som ingår i den här undersökningen har återfunnits, omfattar nämligen så stora och skiftande delar av kyrkogården att man kan anta, att det tillvaratagna materialet är representativt för hela gravplatsen (Cinthio 1992).

På fältritningarna finns anteckningar om tomma gravar, gravar med individer från alla åldrar, även spädbarn. Detta visar att man trots att man inte funnit skelett har observationer av småbarnsgravar gjorts. I tabellerna i denna artikel ingår uppgifter om gravar till spädbarn och lite större barn upp till 6- 7 år, ändå ökar inte andelen. Det finns också en risk att barn som inte begravts i kista kan ha grävts sönder av senare anlagda vuxengravar.

Om man antar att andelen spädbarn på Kattesundkyrkans kyrkogård (K3) (som är 8- 9 % lägre än på 1700-talet) representerar verkliga förhållanden i en befolkning på medeltiden så saknas det ändå sammanlagt närmare 600 gravar från spädbarn på Trinitatis 1- 5. Enligt de arkeologer som varit med vid utgrävningen är det omöjligt att en så stor del spädbarn försvunnit p.g.a. utgrävningsförhållanden. (muntligt meddelande Kriig, Nilsson och Roslund). Inte heller kan en sådan mängd försvinna p.g.a. störmingar vid anläggning av nya gravar, och eftersom man på de områden där bevaringsförhållandena är dåliga gjort observationer av späd- och småbarnsgravar utan bevarade skelett, är det svårt att tro att 600 försvunnit utan att lämna några som helst spår efter sig. Det finns dock en risk för att man vid utgrävningen skulle ha missat ett och annat spädbarn men inte i den utsträckning som det här handlar om.

En annan möjlig orsak är förstas att dödligheten bland (späd-) barn under vissa perioder skulle ha varit låg, men mot detta talar som tidigare nämnts den stora mortaliteten i 20- 40 års åldern, m.a.o. att det saknades förutsättningar för en god folkhälsa.

Både överrepresentationen av 20- 40 åringar och underrepresentationen av (späd-) barn kan ha en kombination av orsaker:

1) När det gäller de tidigaste perioderna på Trinitatis kan befolkningsökningen under denna tid huvudsakligen ha uppstått genom inflyttning av tonåringar och unga vuxna utan spädbarn, en del däremot kanske med lite större barn.

2) Det kan ha varit ett krav att vara döpt kristen för att bli begravd på en kyrkogård, varför övriga döda fått begravas i stadens utkanter, både spädbarn och gamla.

3) De unga kvinnorna kan vid tiden för förlossningen har återvänt hem till landet och fött barn hemma. Dödlighet bland spädbarn är hög under den allra första tiden. Det kan därför förmodas att en del eller många av spädbarnen dog på landet och att kvinnan återvände ensam till staden.

4) Att de inflyttade, i stor utsträckning var unga människor som var bundna i enkla arbetsförhållanden eller till stor del var utländska (manliga) hantverkare (muntligt meddelande M Cinthio). Båda kategorierna kan tänkas ha fått vänta med familjebildning.

Andelen spädbarn som begravts på Trinitatis kyrkogård under senare medeltid (T4 och T5) är dock lika liten som i tidigare skeden, trots att det nu rör sig om en församlings egen kyrkogård med mycket färre antal begravningar per år (se tabeller). Vid denna tid fanns det flera andra församlingars kyrkogårdar i Lund. Medan en speciell ålders- och könsfördelning bland inflyttare direkt kan ha påverkat motsvarande fördelning på Trinitatis 1- 2, kan orsaken till den låga andelen spädbarnsskelett på T4 och T5 i stället vara att man vid denna tid i första hand utnyttjade denna centralt belägna kyrkogård för mer prominenta medborgare, och den extremt stora andelen spädbarns- och småbarn begravda på S:t Mikael talar för förläggning av barnbegravningsplatser i stadens ytterkant.

Det kan alltså redan från början ha varit stora skillnader mellan olika delar av de delvis outgrävda begravningsplatserna i denna undersökning, t.ex. genom barnkyrkogårdar som vid olika tillfällen kan ha uppstått p.g.a. en epidemi eller liknande. Det senare exemplifieras i materialet från S:t Mikael där man under den äldsta perioden 1050- 1100 har en mindre del barn, medan 50 år senare år 1100- 1200 på samma gravyta har en mycket stor andel spädbarn.

Spädbarn fortsätter att vara underrepresenterade trots att skelett från barn över 1 år ökar mot senare delen av medeltiden. Det kan ses i Trinitatis 4 och 5, men även på andra medeltida kyrkogårdar t.ex. S:t Petri i Helsingborg (Wilhborg & Jonsson 1978). Till detta måste orsak sökas i något annat än i en speciell åldersfördelning bland de inflyttade som under tidig medeltid. Det mest närliggande att tänka sig är särskilda små delar av kyrkogårdar för spädbarn, sådana som man slumpvis träffar på i S:t Mikael (M4) eller i nästan totalutgrävda kyrkogårdar, tex Kattesund.

På kyrkogården till Kattesundkyrkan finns en stor del barn begravda precis i närheten av och runt kyrkan. Kan så också vara fallet för Trinitatis 4,5? Kyrkan är ombyggd tre gånger, och dels kanske en del gravar kan ligga kvar eftersom kyrkan ej är utgrävd, dels kan spädbarnsgravar som legat runt Trinitatis stenkyrka vara söndergrävda vid ombyggnad av densamma. Kring båda kyrkorna är det flera olika partier som är utgrävda, varför möjligheten att man skulle ha missat någon större speciell del från någon av kyrkogårdarna är ändå liten. Kan det då slumpa sig så att just på de outgrävda delarna av kyrkogården finns koncentration av spädbarn? Spädbarn tar endast lite plats och många får plats på en mindre yta. Eller är förklaringen den att de aldrig begravts där?

Är Fjälkinge gravfält, som representerar en gravplats på landet och bara är utgrävd till ca. 20 %, en spegelbild av en stads befolkning (Helgesson 1992)? Visar detta att kvinnorna i staden åkte hem till föräldrarna på landsbygden för att föda sina barn? En del av barnen dog kort tid efter födseln och begravs i så fall oftast på landet.

Fjälkinge, liksom andra gravplatser som endast till en mindre del är utgrävda, visar också på att det kan finnas koncentrationer av olika åldersgrupper av människor på olika delar av en gravplats.

Utan den datering av gravarna som kunnat göras i Lund hade mycket av informationen om hur det förhåller sig med åldersfördelningen genom århundraden gått förlorad. Det är dock svårt att dra några slutsatser om befolkningars sammansättning och dödlighet i olika åldrar utan att ha gjort nästan totalutgrävning av gravplatserna på orten.

En slutsats som kan dras av den här genomgången är att de gjorda fynden på olika delar av gravplatser sannolikt representerar verkligheten på just den delytan, bl.a. av det skälet att det endast i ringa utsträckning är möjligt att spår av begravda spädbarn helt skulle ha utplånats. Därav följer att det måste accepteras som faktum att olika (delar av) be-

gravningsplatser under olika perioder använts på olika sätt, vilket arkeologiska undersökningar kan bidra till att klarlägga. Icke desto mindre får man intrycket att tillfälligheter kan ha avgjort var och på vilket sätt en viss delyta kommit att börja utnyttjas. Den stora överrepresentationen av spädbarn på S:t Mikael kan å andra sidan rimligtvis bara tolkas som uttryck för att det av olika orsaker och motiv åtminstone periodvis varit kutym att begrava spädbarn och småbarn för sig.

Caroline Arcini

Lund

Litteratur

- Arcini, C. Preliminär rapport över bearbetningen av skeletten från Drottens socken i Lund. *University of Lund, Institute of Archaeology, Report series No. 32*. 1988.
- Cinthio, M. Några daterings- och tolkningsproblem aktualiserade i samband med bearbetningen av gravar och kyrkogård tillhörande Trinitatiskyrkorna i Lund. *META 1- 2 1992*.
- Gejvall, N.- G. *Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains*. 1960.
- Helgesson, B. En märklig fördelning- ett senvikingatida gravfält i Fjälkinge, Skåne. *META 1- 2 1992*.
- Robbins, S. L. *Textbook of Pathology with clinical Application*. 1962.
- Persson, E & Persson O. *Some Anthropological and Archaeopathological Observations on the Skeletal Material from Löddeköpinge*. 1984.
- United Nations. *N.Y. Demographic Yearbook*. 1988.
- Wihlborg, A & Jonsson, R. *S:t Petri kyrkogård, kv Vattentornet, Helsingborg, Skåne, Fornlämning 12. Osteologisk analys av skelettmateriel från S:t Petri medeltida kyrkogård i Helsingborg*. 1978.

INFÖR DÖDEN ÄR INTE ALLA LIKA

- profana gravar i medeltidens Lund

Inledning

Under lundaarkeologins mer än 100- åriga bana har över 10.000 medeltida gravar undersökts och dokumenterats. Det stora antalet kan förklaras då Lund var Nordens kyrktätaste stad med sammanlagt 28 kyrkliga institutioner med tillhörande kyrkor och kyrkogårdar. Betydande delar av det medeltida Lunds markareal utgjordes således av kyrkogårdsmark. Detta till trots har ett litet antal gravar påträffats utanför kyrkogårdarna, belägna i rent profana miljöer.

Redan 1890 inleddes de arkeologiska undersökningarna, främst i form av enskilda iakttagelser, inom Lunds stadskärna. Från och med 1930-talet genomfördes även mer regelrätta arkeologiska övervakningar, men det riktiga genombrottet för lundaarkeologin ägde rum först i början av 1960-talet.¹ Sedan dess har kontinuerliga intensivundersökningar i stadskärnan ägt rum i stort sett årligen. Detta gör att vi idag har relativt god kännedom om medeltidens Lund; om den urbana topografin, om byggnadsskick och föremålsbestånd, om människors levnadsförhållanden och deras möte med den oundvikliga döden. Särskilt de många kyrkliga institutionerna har genom åren varit föremål för arkeologiska undersökningar. Samtliga kyrkogårdar har berörts, några är dessutom så gott som totalundersökta.

Kyrkogården helgad mark

Kyrkogården avsåg ända sedan den första kristna tiden i Norden ett inhägnat område runt kyrkan. Samtidigt med kyrkan invigdes kyrkogården för heligt bruk vid en s. k. consecratio, därav begreppen vigd jord eller helgad mark.² För kyrkan och för den enskilde var det således viktigt att begravas på det helgade område som kyrkogården innebar. Även själva begravningsritualen var tydligt reglerad av kyrkan, sannolikt som en kraftfull markering gentemot de förkristna begravningssederna som på många platser fortsatte att brukas även under övergångstiden.³

Tack vare den långa stadsarkeologiska traditionen i Lund är vår kännedom om medeltidens gravskick relativt god. Efter gammal kristen sed

skulle graven vara orienterad öst- västligt och den döde läggas utsträckt på rygg med huvudet i väster för att på den yttersta dagen kunna beskåda Kristi återkomst i öster. Det lundaarkeologiska gravmaterialet uppvisar naturligtvis en stor mångfald av det ovan beskrivna, men de grundläggande kännetecknen, som beskrivits ovan, återfinns så gott som alltid.⁴

Den reglerade begravningsritualen föreskrev således hur den döda kroppen skulle behandlas. Någon föreskrift om hur skelettet, livets skröpliga restprodukt, skulle behandlas fanns dock inte. Vid arkeologiska kyrkogårdsundersökningar är det påfallande vilken respektlöshet medeltidsmänniskan visat sina samtida skelett. Äldre gravar har pardonlöst söndergrävts och benen sammanblandats till en fullständig röra. Ett lundaexempel är S:t Stefans kyrkogård där något över 2000 skelett påträffades in situ. Utöver detta påträffades omkring 1250 skelett som blivit omrörda och hopblandade genom senare gravläggningar.⁵ Dessutom framkom i en grop ett antal människokranier som staplats till en vacker hög.⁶

Trots denna respektlösa hantering av människoben tycks respekten för kyrkogårdens område, den vigda jorden, ha varit stor. Endast ett fåtal människoben har nämligen påträffats vid de många arkeologiska undersökningar som berört rena bebyggelselager. Några exempel finns, men i förhållande till den mängd människoben som "hanterats" inom kyrkogårdarnas områden är antalet som spridits till omgivningen oerhört litet.⁷ Troligen har benen kunnat behandlas i stort sett hur som helst, bara de slutligen hamnade inom det helgade område som kyrkogården representerade. Det var under medeltiden även vanligt att det på kyrkogårdarna anordnades särskilda förvaringsutrymmen, så kallade ossuarier, för de skelettdelar som framkom då nya gravar grävdes.⁸

Liten grupp profana gravar

Ett litet antal gravar har dock påträffats utanför de många kyrkogårdarna i Lund. I denna studie benämns dessa som profana gravar då de ej utförts efter den rådande kristna begravningsnormen. Sammanlagt rör det sig om ett 30-tal skelett som kan antas vara medeltida.⁹ Är detta antal representativt för antalet begravingar utanför kyrkogårdsmark? Eller förhåller det sig så att avrättade personer och självspillingar begravdes utanför staden på någon plats som är okänd för oss idag?¹⁰ Det medeltida stadsområdets omgivning är idag hårt exploaterade varför antalet nyupptäckta begravningsplatser i framtiden knappast kan bli många, om några alls. Detta faktum in-

nebär att den kristna begravningsritualen varit fullständigt dominerande under hela medeltiden. Av de drygt 10.000 gravar som undersökts i Lund har närmare 99,7 % begravts i vigd jord. En knapp tredjedels procent, en försvinnande liten del. De gravar som hamnat utanför kyrkogårdarna kan därför endast ses som märkliga avvikelser från det normala.

Vilken information kan vi då utvinna ur dessa avvikande begravningar? Vad kan de säga oss om medeltida liv och mentalitet? Enligt talesättet är vi inför döden lika. Det stämmer så tillvida att ingen av oss kan undgå döden, men den sista vilan är inte alltid jämlik. En rad arkeologiska undersökningar har visat på tydliga sociala stratifieringar inom kyrkogårdsmaterialen.¹¹ De döda behandlades sålunda inte jämlikt utom på en punkt; att de alla fick begravas i vigd jord. När det gäller de profana gravarna utanför kyrkogårdarna bör de ha föregåtts av ett kraftigt avvikande skeende. Något extraordinärt bör ha inträffat, något som motiverade de begravande individerna att bryta det så enhetliga begravningsmönstret. Kan de nu påträffade gravarna kanske säga oss något om de begravande människornas motiv?

De medeltida profana gravarna i Lund är geografiskt väl spridda (fig. 1). Även tidsmässigt har de god spridning, från ca 1100 till medeltidens slut. Gravarna har här studerats dels kontextuellt, d. v. s. i vilket sammanhang de påträffats, dels morfologiskt, d. v. s. hur de var utformade. Utifrån detta har en indelning i två huvudgrupper möjliggjorts baserat på de bakomliggande motiven till de avvikande gravläggningarna.

Individuella motiv

I denna grupp är motiven av rent individuell karaktär. En enskild och mycket avgörande förklaring finns nämligen till varför en avvikande gravläggning väljs. Den begravande personen har mycket att förlora på att följa det gängse begravningsmönstret. Det kan t. ex. röra sig om en mördare som söker dölja sitt mordoffer, en moder som undangömmar sitt dödfödda barn eller anhöriga till en självspilling vilka försöker ge sin släkting en anständig viloplats. Kännetecknande för dessa gravar är en fullständig frihet gentemot de kristna begravningssederna; kroppen ligger inte alltid i öst/västlig riktning, kroppsställningen kan vara märklig och ibland saknas t. o. m. egentlig nedgravning. Talande exempel på detta är de tre barnskelett som påträffades vid utgrävningen på Helgeandsholmen i Stockholm 1979-80. Två av barnen hade helt enkelt begravts genom att de utifrån stoppats in i kyrkogårdsmuren medan det tredje barnet hade lagts mellan muren och ett

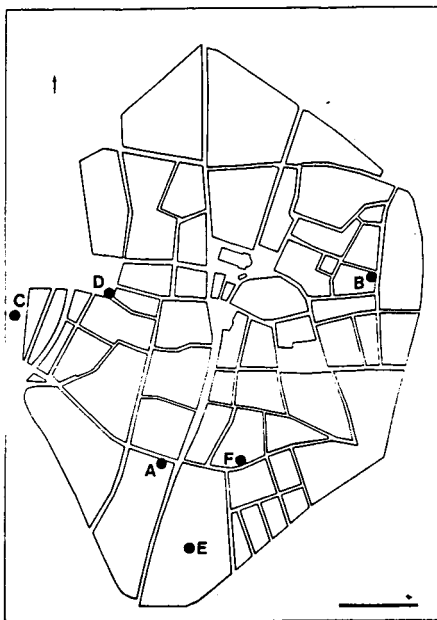

Fig. 1. Den geografiska spridningen av profana gravar inom det medeltida Lund. A - Kv. Gyllenkrok nr 3,4,5; B - Kv. Själabodarna nr 11; C - Kv. Gasverket; D - Bantorget; E - Kv. Repslagaren nr 25; F - Kv. Grynmalaren nr 30.

badhus.¹² I Lund har fyra gravar påträffats som kan placeras in i denna grupp:

Vid en arkeologisk undersökning i kvarteret Själabodarna nr 11 1985 framkom rester av rent profan bebyggelse. Fyndsammanställningen med Östersjökeramik och brynen pekade mot vanlig bostadsbebyggelse.¹³ Den tydligaste byggnaden hade golv av hård, gul lera och två härdar liggande strax intill varandra. Huset fick efter en tid delvis nytt golv och ny hård. Byggnadens äldsta golv låg direkt på växthorisonten och var det första på platsen. Dateringsunderlaget är svagt, men två dendrokronologiska prover från en brunn eller grop strax söder om huset gav en datering till

1019+-5 respektive 1036+-5.

Vid bortgrävning av lergolvet framträdde en barngrav, resterna av ett 0-3 månader gammalt barn, placerat i nord/sydlig riktning. I en artikel har Mats Roslund tolkat detta som resultatet av ett barnmord. Av någon okänd anledning dödades det nyfödda barnet och grävdes i skydd av husets väggar ned under lergolvet.

I samband med grundgrävningar 1990 i kvarteret Gyllenkrok nr 3, 4, 5 konstaterades bebyggelselämningar från 1000-talets sista fjärdedel fram till mitten av 1200-talet.¹⁴ I denna rent profana miljö påträffades två människoskelett varav ett ingår i denna grupp. Grav nr I innehöll kvarlevorna av en man i 20-årsåldern som begravts omkring år 1200 (fig. 5). Mannen låg

på sidan med benen något uppdragna. Någon nedgrävning kunde inte konstateras varför den döde troligen har lämnats i en grund svacka. Vid anträffandet saknade skelettet skalle samt ytterligare några ben. Detta kan möjligen förklaras som följden av djurs aktiviteter då kroppen ursprungligen legat mycket ytligt. Graven kan därför förklaras som resultatet av ett mord där kroppen hastigt undanröjts. Individens grävdes inte ned, han lades ej i öst/västlig riktning och han fick en för gravar onaturlig kroppsställning.

Vid grundgrävningar för nybyggnation av bostäder i februari- mars 1943 vid kvarteret Repslagaren nr 25 framkom en ensamliggande grav. Dokumentation av gravfyndet består dock endast av en kort marginalanteckning på den av Ragnar Blomqvist upprättade schaktplanen. Enligt denna uppgift var skelettet orienterat med huvudet i väster och det låg "strax över leran", d v s den sterila bottenmoränen. Då dokumentationen är alltför bristfällig kan graven inte närmare diskuteras. Någon kyrkogård finns dock inte i omedelbar närhet varför ett individuellt motiv sannolikt föranlett den avvikande begravningen.

Vid en undersökning i kvarteret Grynmalaren nr 30 påträffades ett skelett av en man nedgrävt ca 40 cm ned i bottenmoränen.¹⁵ Graven var något för kort varför benen kommit att ligga krokiga med knäna uppåt. Kraniet låg med ansiktet vänt mot norr. Båda armarna var böjda; högra handens ben låg på högra kinden medan vänstra handen låg på en på bröstorgans översta del liggande sten. Spår av kista förekom ej. Graven kan sannolikt dateras till 1000-talet (fig. 2).

Skelettet blev före och efter undersökningen undersökt av Bengt Lindgård, dåvarande amanuens vid Lunds universitets anatomiska institution. Vid undersökningen framkom bl a att den döde varit en ca 172 cm lång man i 50-årsåldern.¹⁶

Offentliga motiv

I denna grupp avses begravningar som utförts med ett offentligt motiv, d v s ett samhälleligt handlande i form av avrättningar och gravläggningar av döda personer. Offentliga dödsstraff var dock högst ovanliga under tidig medeltid då rättsskipningen hade en utpräglad privat karaktär. Under medeltidens gång användes offentliga dödsstraff i ökande omfattning dels på grund av statsmaktens önskan om att begränsa självtäkten, dels som följd av den allmänna skärpningen av straffrätten.¹⁷ I vilken utsträckning dödsdomar verkligen ledde till avrättningar är ej klarlagt. Eva Österbergs studie

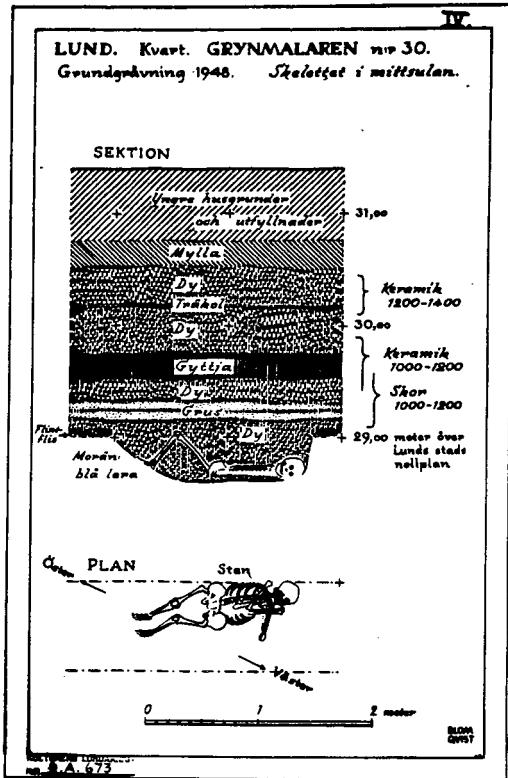

Fig. 2. Plan- och sektion-
ritning av skelettet i Kv.
Grynmalaren nr 30.

över brott och straff i svenska småstäder under medeltid och vasatid visar att den rättsliga processen under medeltiden "användes för att sätta stopp för konflikter och i viss mån avskräcka delinkventer från ytterligare brott, men att den däremot inte alltid behövde fungera obönhörligt straffande enligt lagens bokstav".¹⁸ Åtskilliga dödsdomar kan därmed ha reglerats ekonomiskt

Var dessa avrättningar ägde rum vet vi inte.¹⁹ Inte heller vad som skedde med de döda kropparna. Blev de begravda på någon av kyrkogårdarna eller hamnade de någonstans utanför staden? Sannolikt ägde de offentliga avrättningar rum på en bestämd avrättningsplats som troligen hade en viss

kontinuitet. Om en gravplats legat i anslutning till denna bör även den ha haft kontinuitet över tid, vilket innebär att gravar i denna grupp inte uppträder ensamma utan återfinns i mindre ansamlingar. Gravarna förhåller sig även fria till det gängse begravningsmönstret. Några exempel tillhöriga denna grupp har påträffats i Lund:

Vid tre tillfällen - 1925, 1939 och 1981 - har människoskelett påträffats i kvarteret Gasverket, beläget ett 50-tal meter utanför den medeltida stads-vallen. Totalt rör det sig om tre väl dokumenterade gravar, några löst liggande skallar samt uppgifter om ett antal skelett liggande utan ordning.

Enligt en muntlig uppgift skulle det vid ledningsarbeten år 1925 i kvarterets nordöstra hörn ha framkommit ett antal skelett i bottenleran, "liggande utan ordning och utan kistor".²⁰ Då ledningsarbeten ägde rum i samma område år 1939 påträffades, skriver Ragnar Blomqvist i en kort samman-

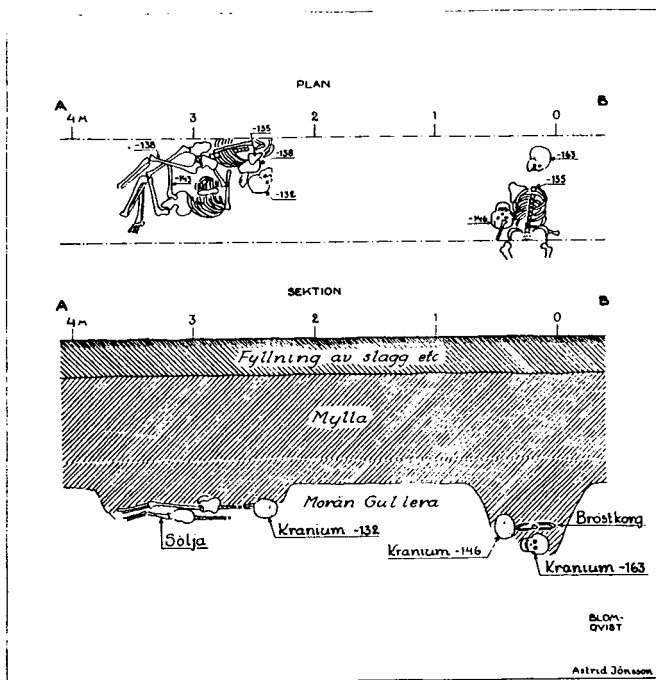

Fig. 3. Plan- och sektionsritning av gravarna i Kv. Gasverket 1939. Ritat av Ragnar Blomqvist, renritat av Astrid Jönsson.

fattning, "ett par löst liggande skallar, varom anmälan gjordes till Kulturen. Då undertecknad anlände till platsen voro dessa kranier redan uppkastade och delvis förstörda. Vid fortsatt grävning anträffades samma dag tvenne olika begravningar" (Grav I och II, fig. 3).²¹

Grav I innehöll ett skelett liggande på rygg med benen i söder och huvudändan i norr. Något kranie låg ej i omedelbar anslutning till bålen. Vid skelettets högra sida, i höjd med hjärtrakten, låg dock ett löst kranium och ytterligare någon bit ifrån låg ytterligare ett. Under bäckenet låg ett tredje löst kranium. Grav II innehöll två skelett. Det ena låg på sin högra sida med benen starkt böjda i höft och knälederna och armarna framåtsträckta. Den andra individen låg delvis ovanpå föregående och även denne på sin högra sida men med rakare ben. I denna grav låg två kranier skilda från skeletten.

Enligt Ragnar Blomqvist som utförde den arkeologiska undersökningen torde det, av skeletten att döma, ha varit unga, manliga individer, vilka gått en brådstörtad död till mötes. Gravarna tycks vara relativt väl samlade, men den ringa begravningsintensiteten talar mot att platsen representerade en kyrklig institution. De döda har inte heller begravts helt efter den kristna begravningsnormen; ett av skeletten låg med benen i söder, två andra hade benen i väster och grav II som helhet bör snarast betecknas som en massgrav där två döda kroppar vräcks ned. Yttermera anmärkningsvärt är att de flesta av individerna var halshuggna vilket talar för avrättade personer eller i strid omkomna soldater. Vid skeletten påträffades två runda bronssöljor vilka stilmässigt kan dateras till hög- eller senmedeltid. Gravarna har av Blomqvist daterats till senare delen av medeltiden eller 1500-talets förra del, men håller 1400-talet för troligast.²²

I samband med nybyggnation av bostadshus inom kvarteret Gasverket år 1980 påträffades ett fragmentariskt skelett i närheten av de tidigare skelettfynden. Kraniet uppgrevdes oavsiktligt med grävmaskin, men tycks ha legat "i läge".²³ Individen låg öst/västligt orienterad och var nedgrävd 0,8-1 m i den sterila moränen. Mycket talar således för att nordöstra delen av kvarteret Gasverket åtminstone under en del av medeltidens slutskede fungerade som stadens avrättningsplats, strax utanför västerport.

En samling gravar som möjligen passar in i samma grupp anträffades i sydöstra delen av nuvarande Bantorget vid en kulvertgrävning 1960 (fig. 4). Lämningarna efter troligen 11 individer framkom inom ett koncentrerat område av ca 10 meter. I den mån det gick att konstatera gravarnas oriente-

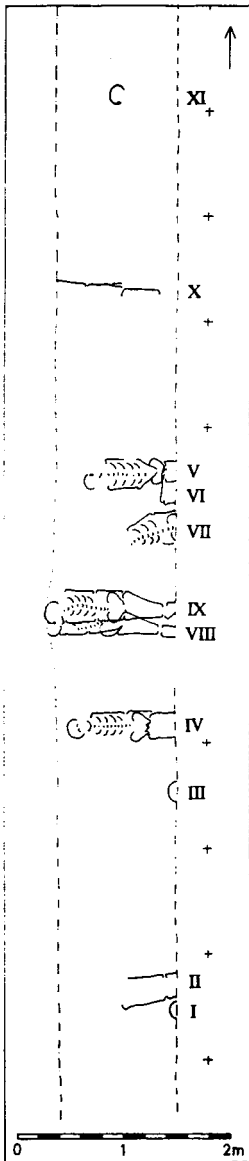

Fig. 4. Planritning över de 11 gravarna vid Bantorget 1960.
Renritning: P Carelli.

ring var de klart öst/västliga, med individerna vilande på rygg och med fötterna i öster. Inget på skeletten tyder på "avvikande" hantering. Gravarna var nedgrävda i bottenmoränen och överlagrades av kraftiga kulturlager.

Dateringen är komplicerad då en stratigrafiskt detaljerad sektionsritning saknas. Det magra fyndmaterialet i gravarna ger dock intressanta indikationer; en skärva äldre svartgods som kan dateras till 1000-1200-tal och en trissporre som stilmässigt kan dateras till 1300-1400-tal, möjligen 1200-tal.²⁴ Något som även talar för en högmedeltida datering är armställningen på grav V som motsvarar grupp B i Lars Redins indelning i fyra armställningsgrupper. Denna grupp finns enligt Redin konstaterad *"från 1100-talet, men torde vara dominant fr. a. under 1200- och 1300-talen"*.²⁵

Gravarna har inte kunnat knytas till någon skriftligt känd institution.²⁶ Anders Andrén har velat tillskriva gravarna en okänd tidigmedeltida kyrka som kring 1150 skulle ha inlemmats med det nära belägna S:t Maria och S:t Peters nunnekloster.²⁷ Några indicier för en sådan kyrka och några fler gravar har dock inte anträffats, trots att några mindre undersökningar ägt rum i området sedan 1960.²⁸ Gravarnas glesa förekomst kan även tas som bevis för en mycket kort brukstid för denna hypotetiska kyrkogård som dessutom måste ha haft ett mycket begränsat område till

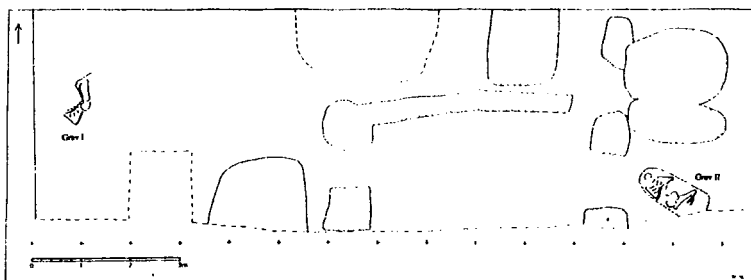

Fig. 5. Planritning över de bägge gravarna inom Kv Gyllenkrok 3,4,5. Gravarna är dock tidsmässigt åtskilda med drygt 100 år. Gropar och rännan mellan gravarna utgör resterna av ett boningshus från 1000-talets slut. Renritning: P Carelli.

förfogande. Det är troligare att området utnyttjats som tillfällig begravningsplats, möjligen för offentligt avrättade personer.

Individuella och offentliga motiv

Ett gravfynd intar en intressant mellanställning mellan de bägge huvudgrupper som presenterats ovan. Troligen är graven resultatet av både individuella och offentliga motiv.

Det rör sig om grav nr II inom kvarteret Gyllenkrok nr 3, 4, 5 (fig. 5). Undersökningen berörde, som tidigare nämnts, tidigmedeltida bebyggelse-rester.²⁹ Under 1000-talets slut och 1100-talets första hälft bestod tomten av ett gårdskomplex av högre ståndskaraktär.

I de understa kulturlagren påträffades en grav innehållande lämningarna av en man i 35- 40-årsåldern (fig. 6).³⁰ Skelettet låg in situ i relativt god öst/västlig riktning, på rygg med huvudet i väster. Nedgrävningen var dock något för kort varför benen var uppdragna i en hockerliknande ställning. Armarna var lagda över bröstet. Mannen har sannolikt begravts omkring år 1100.

Det mest utmärkande med den gravlagde var dock att han blivit kraftigt stympad. Bägge händer och bägge fötter har huggits av med ett vasst föremål, antagligen en yxa (fig. 7). Högra underarmens ben har huggits av exakt vid handleden. Handen har hållits vertikalt mot underlaget och

hugget har kommit framifrån, d. v. s. från handens tumsida mot lillfingersidan. Hugget har gått genom bägge underarmsbenen. Vänstra underarmens ben har huggits av i två omgångar någon decimeter ovan handleden. Första hugget gick genom ena underarmsbenet och stannade mot det andra, möjligen beroende på skyddande klädesplagg, varefter ytterligare ett hugg gjordes för att avlägsna handen. Högra benet har även det huggits av i två omgångar. Första hugget kom framifrån från vänster sida och gick genom skenbenet. Det behövdes dock ytterligare ett hugg för att avlägsna foten. Vänstra benet har huggits av strax ovanför ankeln.

Troligen gick stympningen till så att mannen lades på rygg varvid händer och fötter bands fast vid stolpar eller liknande, något som händernas vertikala ställning vid avhuggandet tyder på. Likaså visar samtliga snittytor att huggen kommit framifrån. Trots denna bestialiska stympning är mannens dödsorsak oklar, stympningen kan nämligen ha ägt rum efter mannens död. Om han levde vid stympningen, vilket får ses som troligast, bör han omedelbart ha avlidit av förblödning.³¹ En märklighet i sammanhanget är att varken händer eller fötter återfanns i graven.

Fig. 6. Vid 1990 års undersökning i Kv Gyllenkrok 3,4,5 påträffades i de understa kulturlagren grav II innehållande skelettet av en kraftigt stympad man. Foto: Marit Hansson, Kulturen.

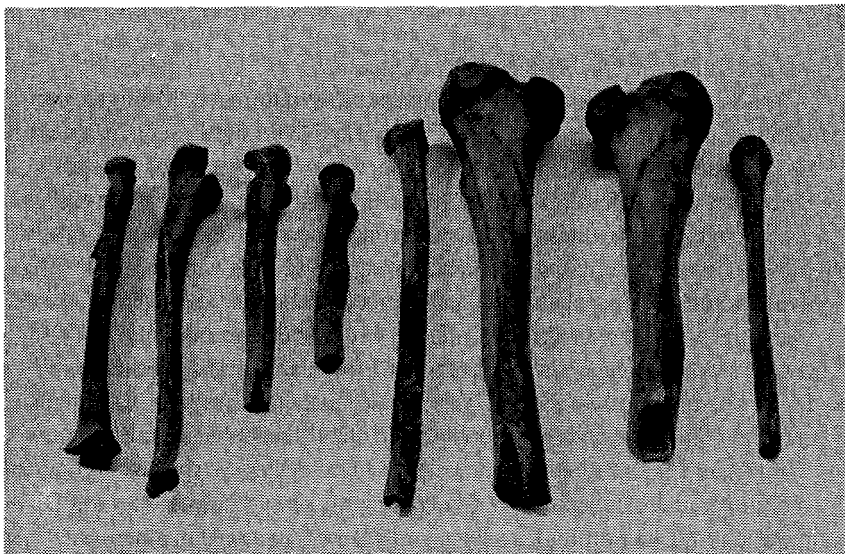

Fig. 7. Den 35-40-årige mannens bägge händer och fötter hade omsorgsfullt huggits av. Troligen skedde stymningen med en yxa. Foto: Lars Westrup, Kulturen.

Hur ska nu detta avskyvärda människoöde förklaras? En rad frågor hopar sig. Vem var den avrättade? Varför stympades han? Vem utförde den kallblodiga handlingen och var ägde den rum?

Samtliga dessa frågor är omöjliga att besvara enbart utifrån det arkeologiska källmaterialet. Likt en modern kriminalteknisk mordutredning måste det knappa faktaunderlaget bearbetas så att samtliga möjligheter förutsättningslöst kan prövas. Då närmare 900 år förflutit sedan brottet begåtts är bevismaterialet tämligen magert. I detta fall låter vi därför fantasin fylla ut de ekande tomrummen. Slutresultatet får ses som den mest troliga förklaringen, inte den exakta sanningen.

Vem den avrättade mannen var kommer vi aldrig få klarhet i. Inte heller exakt varför han blev så grymt avrättad. Säkert är dock att han enligt vissa gjort sig skyldig till ett mycket gravt brott som han slutligen fick stå till svars för. En möjlighet är att rent individuella motiv föranlett mordet. Avrättningen skulle därmed vara ett utlopp för den äldsta nordiska straffrätten där den enda verk samma reaktionen mot brottet var självtäkt från individens och ättens sida.³² Enligt framställningarna i de isländska sagorna skildras dock hämnden som "hedersam". Den stympade mannens avrättning

var dock allt annat än "hedersam"...

Troligare är att offentliga motiv låg bakom avrättningen. Möjligen var dådet ett tidigt manifesterande av den kungliga överhögheten under en tid då statsmakten ännu inte var helt fixerad. Vilket brott kunde då leda till dödsstraff i den offentliga straffrättens begynnelsekede? Sannolikt endast allvarliga brott som direkt berörde de grundvalar som kungamakten vilade på. Dödsstraff var dock, som nämnts ovan, inte särskilt vanliga under tidig medeltid och i de danska landskapslagarna förekommer kroppsstraff såsom stympning endast vid några få tillfällen.³³ I Jyllandslagens kapitel LXV föreskrivs avhuggning av hand såsom straff för falskmyntning. Förfalskningskriteriet är att präglingen skett utan konungens samtycke. Ribe stadsrätt stipulerar dödsstraff för utprånglande och tillverkande av falskmynt.³⁴ Kungamaktens ställning tidigt var stark i Lund och en av stadens viktigaste funktioner under denna tid var den konungliga utmyntningen. Det förefaller därför inte helt otroligt att den stympade och avrättade mannen- av självaste kungen- anklagats och dömts för falskmyntning.

Var ägde då det makabra skådespelet rum? Två möjligheter finns, antingen på den plats där kroppen senare begravdes eller någon annanstans i staden varefter kroppen flyttades. Valet av begravningsplats är nämligen märklig då det endast är något hundratal meter till tre medeltida kyrkogårdar. Trots detta begravdes mannen bland gödsel och avfallsgropar på en bakgård strax intill ett stort boningshus. Det troligaste är att dådet ägde rum på någon för oss okänd plats i staden och att mannens anförvanter förde hem den sargade kroppen efter avrättningen. Sannolikt insåg familjemedlemmarna att mannens brott var så gravt att en begravning inom kyrkans ramar var omöjlig. Därför valde man att begrava honom i smyg på sin egen bakgård. Om stympningen ägt rum på någon annan plats får avsaknaden av händer och fötter i graven även sin förklaring. Dessa kroppsdelar har sannolikt "försvunnit" vid avrättningstillfället samtidigt som mannens anhöriga nöjde sig med att omhänderta kroppen.

Det var således offentliga motiv som föranledde stympningen och avrättningen. Då en bestämd avrättningsplats och en gravplats för offentligt avrättade sannolikt ännu inte existerade avslutades den offentliga maktens exekutiva roll med själva exekutionen. Det som skedde med kroppen efter avrättningen styrdes dock av individuella motiv. Valet av den märkliga gravplatsen motiverades av de anhörigas önskan att ge den döde en så anständig begravning som möjligt.

Sammanfattning

Den kristna traditionen att begrava de döda i helgad jord, liggandes på rygg med huvudet i väster var fullständigt dominerande. Detta var det *normala* begravningsförfarandet under hela medeltiden. Trots detta finns en rad avvikelser både inom och utanför kyrkogårdarna. Avvikelseerna inom kyrkogårdarna kan dock till största delen förklaras som variationer av den i övrigt enhetliga begravningsritualen; kistor av olika typer och material, förekomst av t ex gravgåvor, svepning, hasselkäppar eller kalk. De kan också vara betingade av könsmässiga gravkoncentrationer eller andra sociala stratifieringar inom kyrkogårdsmaterialet. Dessa gravar är således avvikande, men i grunden är de fullkomligt *normala*.

Avvikelseerna utanför kyrkogårdarna är dock av en annan karaktär. Där återfinns inte alltid de grundläggande drag som kännetecknar de *normala* gravarna. De döda har t ex avsiktligt begravts i ohelgad jord och ofta i "onormala" kroppsställningar. I denna artikel benämns dessa som profana gravar då de helt och hållet är tillkomna i profana miljöer. Gemensamt för dem är att de, i förhållande till övriga gravmaterialet, är kraftigt avvikande. De är tillkomna långt utanför de kristna normernas ramar, således klart *onormala*.

Den profana graven i sig är självfallet intressant, men för att kunna förklaras måste de begravande individernas motiv skärskådas. Det är ju dessa personer som i sitt handlande skapat den *onormala* graven. Lundamaterialet har genom en enkel morfologisk och stratigrafisk analys möjliggjort en indelning i två grupper; individuella motiv (t ex mord) respektive offentliga motiv (t. ex. avrättningar).

I genomgången av de profana gravarna i Lund framträder mer eller mindre tydligt en rad märkliga och makabra livsöden ur det förgångna. Dessa utgör dock inte enbart en samling enskilda arkeologiska kuriositeter. I sin blotta existens fungerar de som mätinstrument för något så abstrakt som medeltida mentalitet. De profana gravarna säger oss därför något om medeltidsmänniskans sätt att tänka och handla, om det rationella och det irrationella, om gränserna för det tillåtna och det otillåtna, om det *normala* och det *onormala*...

Peter Carelli
Lund

Katalog

A. *Kvarteret Gyllenkrok nr 3, 4, 5, Lund*

Grundgrävning 1990, Kulturen. KM 76.420.

Grav I

Skelett av man. Stratigrafisk datering: omkring 1200. Fyndkontext: profana bebyggelselager. Benen tillvaratagna. Skalle, underkäke, andra halskotan, mellanhandsben till en av tummarna, 11 handrotsben samt fötterna saknas. Benen är osteologiskt undersökta.

Grav II

Skelett av man. Stratigrafisk datering: omkring 1100. Fyndkontext: profana bebyggelselager. Benen tillvaratagna. I graven saknades nedre delen av armar, underben samt händer och fötter vilka huggits av. Benen är osteologiskt undersökta.

B. *Kvarteret Själabodarna nr 11, Lund*

Grundgrävning 1985, Kulturen. KM 72.804.

Grav I

Skelett av spädbarn. Stratigrafisk datering: Omkring 1000-talets mitt. Fyndkontext: profanabebyggelselager. Endast kranium, överarmar, en underarm och delar av bäckenet tillvaratagna, övriga ben förstördes oavsiktligt vid undersökningen. Benen är osteologiskt undersökta.

C. *Kvarteret Gasverket, Lund*

C1. Ledningsgrävning omkring 1925

Muntlig uppgift om okänt antal skelett. Datering och fyndkontext oklar. Skeletten ej tillvaratagna.

C2. Ledningsgrävning 1939

Grav I

Skelett av man? Datering: oklar. Fyndkontext: inga medeltida

kulturlager. Skelettet tillvarataget.

Grav II

Två skelett av män? Datering: medeltidens slutskede baserat på stilhistorisk datering av två bronssöljor som påträffades i graven. Fyndkontext: inga medeltida kulturlager. Skeletten tillvaratagna.

C3. Schaktningsövervakning 1984

Fragmentariskt skelett (av man?) bestående av kranium, del av bäcken, ett lårben, bägge vadben, bägge skenben, två underarmsben samt ett överarmsben. Dateringen och fyndkontext oklar. Skelettet tillvarataget.

D. Bantorget, Lund

Kulvertgrävning 1960. KM 53.012.

Datering: medeltid, möjligen högmedeltid. Dateringen baseras på fyndmaterialet i och i anslutning till gravarna samt gravarnas djupa anläggningsnivå. Fyndkontext oklar.

Grav I

Endast del av kranium framgrävt i östra sektionsväggen. Övriga skelettet utanför schaktet. Tydlig nedgrävning i moränen. Skelettet ej tillvarataget.

Grav II

Omrörd grav där ett lårben och bägge vad- och skenbenen låg kvar i läge. Graven har störts av trädrötter och tidigare grävningsarbeten. Graven var öst/ västligt orienterad. Tydlig nedgrävning i moränen. Skelettet ej tillvarataget.

Grav III

Endast kranium framgrävt i östra sektionsväggen. Övriga skelettet utanför schaktet. Tydlig nedgrävning i moränen. Skelettet ej tillvarataget.

Grav IV

En i stort sett intakt grav. Endast vad- och skenben saknades vilka troligen återfanns utanför schaktet. Graven var öst/västligt orienterad. Armarna utefter sidorna. Tydlig nedgrävning i moränen. En "kistspik" påträffades vid kraniet.³⁵ Skelettet ej tillvarataget.

Grav V

En i stort sett intakt grav. Endast vad- och skenben samt halva lårbenen saknades vilka troligen återfanns utanför schaktet. Graven var öst/västligt orienterad. Underarmarna uppdagna över bukpartiet. Tydlig nedgrävning i moränen. En mynningsskärva A-gods påträffades ovanpå vänster hand.³⁶ Skelettet ej tillvarataget.

Grav VI

Halvt, skadat skelett. Kranium saknas. Öst/västligt orienterad med armarna utefter sidorna. Tydlig nedgrävning i moränen. Skelettet ej tillvarataget.

Grav VII

Otydlig gravrest bestående av två lårben ej i läge. Tydlig nedgrävning i moränen. Skelettet ej tillvarataget.

Grav VIII

En i stort sett intakt grav. Endast vad- och skenben saknades vilka troligen återfanns utanför schaktet. Graven var öst/västligt orienterad. Armställningen oklar då skelettet ej framrensades helt.³⁷ Tydlig nedgrävning i moränen. Skelettet ej tillvarataget.

Grav IX

En i stort sett intakt grav. Endast vad- och skenben saknades vilka troligen återfanns utanför schaktet. Graven var öst/västligt orienterad med armarna utefter sidorna. Tydlig nedgrävning i moränen. Skelettet var begravt ovanpå skelett VIII. Skelettet ej tillvarataget.

Grav X

Otydlig gravrest bestående av lårben, över- och underarmsben samt fingerben. Graven är sannolikt öst/västligt orienterad. Skelettet ej

tillvarataget.

Grav XI

Otydlig gravrest bestående av ett ensamliggande kranium. En trissporre påträffades ca 30 cm från kraniet.³⁸ Skelettet ej tillvarataget.

E. *Kvarteret Repslagaren nr 25, Lund*

Grundgrävning 1943.

Grav I

Datering: okänd. Fyndkontext: troligen profana bebyggelselager. Skelettet ej tillvarataget.

F. *Kvarteret Grynmalaren nr 30, Lund*

Grundgrävning 1948

Grav I

Skelett av man. Stratigrafisk datering: 1000-talet. Fyndkontext: profana bebyggelselager? Skelettet ej tillvarataget. Benen är osteologiskt undersökta.

G. *Muntliga uppgifter om skelett*

I Kulturens lundaarkeologiska arkiv finns även några muntliga uppgifter om skelettfynd nedtecknade. Dessa bör dock ses med stor skepsis då uppgifterna dels inte gått att bekräfta, dels att lång tid förflutit mellan de aktuella händelserna och uppgiftslämnandena, 31 respektive 12 år.

Kvarteret Toppen nr 9, Lund

"Enligt muntligt meddelande den 8/6 1976, av en äldre byggnadsarbetare, så skulle man vid grundgrävningen 1944- 45 påträffat ett okänt antal skallar och skelettrester samt ha frilagt ett skelett. Fynden nedtystades av byggmästaren och undersöktes aldrig".

Nedtecknat av Jan Persson, Kulturen.

Kvarteret TÄppan nr 11, Lund

Inför byggandet av bostadshus år 1929 genomfördes schaktningsarbeten vid kvarteret TÄppan nr 11. *"Den 12/6 1941 berättar en åkardräng, som var med som grundgrävare då "judahuset" byggdes, att skelett anträffades å grävningsplatsens västra del och ända upp till norra gränsen. En stenkista hittades, eljest lågo skeletten utan kista. En del skallar såldes till anatomiska institutionen".* Nedtecknat av Ragnar Blomqvist, Kulturen. *I ett senare tillägg skriver han: "Uppgifterna ha icke kunnat verifieras, ingen annan person minns något om begravningarna".*

Noter

1. Det var i synnerhet den s. k. Thulegravningen 1961 som kom att forma den moderna lundaarkeologin. Se Blomqvist & Mårtensson 1963.
2. Stoklund 1963 s. 391 och Helander & Gallén 1957 sp 593 f.
3. Skov 1960 s 438.
4. I det lundaarkeologiska gravmaterialet förekommer bl a en rad olika kisttyper, gravar med träkol, kalk, hasselkäppar m m. Se Blomqvist & Mårtensson 1963 s 43 ff samt Mårtensson 1976 s 87 ff.
5. Persson & Persson 1980 s 151.
6. Muntlig uppgift Torvald Nilsson, Kulturen, Lund.
7. Lösfynd av människokranier i bebyggelselager har i modern tid endast har gjorts vid några få tillfällen, vid undersökningar i kv S:t Botulf nr 12 ("Stadshallstomten") 1964-65 och kv S:t Peter nr 34 1978 samt vid ej fixerat läge i kv Murgrönan, kraniet inlämnat till Kulturen i början av 1960-talet. Muntliga uppgifter Claes Wahlöö respektive Torvald Nilsson, Kulturen, Lund.
8. Thun 1968 s 48 f.
9. Muntliga uppgifter finns även rörande fynd av skelett i Lund, dels i kvarteret Toppen år 1944-45, dels i kvarteret TÄppan år 1929. Se katalog.
10. Avrättade personer har vid arkeologiska undersökningar påträffats på Svartbrödra-klostrets kyrkogård i Lund. Det rör sig om tre stycken massgravar med sammanlagt 21 individer. Dessutom tillkommer tre halshuggna individer. Gravarna har av Forssander daterats till 1500-talets början (Forssander 1928). En av massgravarna är dock belägen ovan de raserade murarna till en av klostret tillhörig byggnad varför det är troligare att gravarna tillkommit efter reformationen.

- 11 Se ex Kieffer-Olsen 1990 vilken även innehåller en kortare genomgång av den arkeologiska forskningen kring det medeltida Danmarks gravskick.
12. Jacobzon & Sjögren 1982 s 122.
13. Roslund 1990 s 283 ff.
14. Carelli 1991.
15. Blomqvist 1949. Grävningsrapport. Lund, Kv. Grynmalaren nr 30. Grundgrävning 1948.
16. Lindegård & Löfgren 1949.
17. Jørgensen 1972 sp 260 ff.
18. Österberg 1987 s 499.
19. Vid arkeologiska undersökningar 1944 påträffades söder om domkyrkan men inom området för begravningsarna runt kyrkan *"en säregen träkonstruktion, som kunde dateras till tiden före domkyrkans uppförande"*. Ragnar Blomqvists tolkning är att det kan röra sig om en galge, men troligare ett s k torgkors (Blomqvist 1951 s 45 ff).
- 20 Blomqvist (odat.) Uppgiften om skelettfynd vid 1925 års ledningsschakt berättades av verkmästare Billing den 6 juni 1939 för Ragnar Blomqvist.
21. Blomqvist (odat.) Opublicerad rapport rörande arkeologiska undersökningar i Kv. Gasverket 1939.
22. Uppseendeväckande skelettfynd vid grävning på gasverket. Lunds Dagblad 23/10 1939.
23. Enligt uppgift på fältritning. Kulturens Lundaarkeologiska arkiv.
24. Se ex Blomqvist 1948. Dateringen av trissporren baseras på en opublicerad sammanställning av nordiska sporrar utförd av Christian Cederberg 1990.
25. Redin 1976 s. 179.
26. Andrén 1980. s. 66.
27. Andrén 1984. s. 56.
28. Bantorget, avloppsgrävning 1986 och Bantorget, elverkets schaktning 1988, Kulturens A-arkiv.
29. Carelli 1991.
30. Osteologisk analys utförd av C Arcini. Se osteologisk rapport i Carelli 1991 s 41 f.
31. Stort tack riktas till professor Peter Löwenhielm, chef vid Statens Rättsmedicinska Institut i Lund, vars hjälp varit betydande vid tolkningen av det stympade skelettet.
32. Wallén 1962 s 239 ff.
33. Iuul 1964 s 448.
34. Rasmusson 1959 s 158.
35. KM 53.012:4
36. KM 53.012:5

37. Enligt fältritningarna berodde detta på att det vid undersökningstillfället rådde "besvärlig snöstorm".

38. KM 53.012, undernummer saknas.

Litteratur

André, Anders 1980. Lund. *Medeltidsstaden* 26. RAÄ & SHM rapport.

- 1984. Lund - tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning. *Medeltidsstaden* 56. RAÄ & SHM rapport.

Arcini, C 1991. Osteologisk rapport. Carelli, P. Kv. Gyllenkrok 3,4,5. (stencil)

Blomqvist, Ragnar (odat). Otryckt rapport rörande skelettfynd i Kv. Gasverket, Lund.

- 1940. Lundaundersökningarna. *Kulturen. En årsbok* 1940.

- 1948. Early Mediaeval Black Earthenware in Lund. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum. Kungl. humanistiska vetenskaps samfundets i Lund årsberättelse 1947-1948*.

- 1949. Grävningssrapport. Lund, Kv. Grynmalaren nr 30. Grundgrävning sept-okt 1948 för Värmlands nations nybygge. (stencil).

- 1951. *Lunds historia I. Medeltiden*.

Blomqvist, Ragnar & Mårtensson, Anders W 1963. Thulegrävningen 1961. *Archaeologica Lundensia II*.

Carelli, Peter 1991. Kv. Gyllenkrok 3, 4, 5. Lund. Grävningssrapport. Kulturen. (stencil).

Forssander, John Elov 1928. Utgrävningarna å domkapitelhusets tomt som-maren 1927. *Skrifter utgivna av föreningen Det gamla Lund X*.

Gustafsson, Evald 1963. Kirkegård, Sverige. *KLNM VIII*.

Helander, S & Gallén, J 1957. Consecratio. *KLNM II*.

Iuul, Stig 1964. Kroppsstraff, Danmark. *KLNM IX*.

Jacobzon & Sjögren 1982. Människor i stadens utkant. Helgeandshusets kyrkogård berättar om liv och död. I Dahlbäck, G (red.) *Helgeandsholmen. 1000 år i stockholms ström*.

Jørgensen, Jens Ulf 1970. Selvtægt, Danmark. *KLNM XV*.

Jørgensen, Jens Ulf 1972. Straff, Danmark. *KLNM XVII*.

Kieffer-Olsen, Jakob 1990. Middelalderens gravskik i Danmark. *Hikuin 17*.

Kulturens lundaarkeologiska arkiv (A-arkivet), Lund.

- Lindegård, Bengt & Löfgren, Folke. 1949. Anthropologische Untersuchung eines in Lund gefundenen Skeletts aus dem 11. Jahrhundert. *Kungl. Fysiografiska Sällskapet i Lund förhandlingar, Bd 19, Nr 5.*
- Mårtensson, Anders W 1976. Gravar och kyrkor. Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi. *Archaeologica Lundensia VII.*
- Persson, E & O 1980. Medeltidsfolket från kvarteret Repslagaren. S:t Stefan i Lund. *Gamla Lunds årsskrift 62.*
- Rasmusson, Nils Ludvig 1959. Falskmyntning. *KLNM IV.*
- Redin, Lars 1976. Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör. *Acta Archaeologica Lundensia series in 4 o, Nr 10.*
- Roslund, Mats 1990. Nittiotalets medeltidsarkeologi och det döda barnet. *Fornvännen 85.*
- Skov, Erik 1960. Grav og gravskikk, Danmark. *KLNM V.*
- Stoklund, Bjarne 1963. Kirkegård, Alm. og Danmark. *KLNM VIII.*
- Thun, Egon 1968. Ossuarium. *KLNM XIII.*
- Uppseendeväckande skelettfynd vid grävning på gasverket. *Lunds Dagblad 23/10 1939.*
- Wallén, Per-Edwin 1962. Hämnd. *KLNM VII.*
- Österberg, Eva 1987. Brott och straff i svenska småstäder under medeltid och vasatid. Svensk kriminalitet i europeiskt perspektiv. *Över gränser. Festskrift till Birgitta Odén.*

Tack till Anders Andrén, Mats Roslund och Jes Wienberg för värdefulla synpunkter och kommentarer. Tack även till Nordenstedtska stiftelsen.

HAUGBROT ELLER DE LEVENDES FORHOLD TIL DE DØDE - en komparativ analyse

"History is not evenly distributed because to have it is a sign of politico-religious power and authority. Historical knowledge is not evenly distributed; it is a principal means to that power and authority."

G. Feeley-Harnik

Innledning¹

Da Gabriel Gustavsson og mannskap startet utgravingen av Oseberghaugen i 1904 ble de fort klar over at det hadde vært gravd i haugen tidligere. Ikke bare i 1890-årene av bøndene Johannes Oseberg og Pål Roberg; det hadde vært folk og rotet helt inne i gravens sentrum.²

Deler av skipet var hogd i stykker med øks, inventar var knust og ødelagt, skjelettene var fjernet fra sitt opprinnelige leie.

Oseberggravas brot er kanskje det mest kjente, fordi grava har fått en så bred publisering. Dette til tross- haugbrot er et velkjent fenomen landet over. Gokstadhaugen, flere av Borrehaugene, storhauger på Karmøy, langhauger i Sør-Trøndelag. Overalt finner arkeologene norrøne graver som er brutt opp.³ Vi vil her konsentrere oss om Norge- da dette er en artikkel. Resultatene bør likevel kunne anvendes også for de andre skandinaviske land sin del.⁴

Da Brøgger i 1945 skrev sin nå klassiske artikkel om emnet, "Oseberg-graven - haugbrottet", kunne han oppsummere at selv om det fantes mange graver som var brutt, og selv om bruddene kunne observeres i de fleste deler av landet, så var det viktig å huske at "...det overveldende flertall av de mangfoldige tusen av gravhauger i Norge- (er) som regel ikke...rørt."⁵

Etter en gjennomgang av det til da publiserte materiale om haugbrot kunne Brøgger observere enda et vesentlig element: Ikke alle storhauger var brutt. De som ikke inneholdt graver var urørt. Både Salhusshaugen på Karmøy, Raknehaugen på Romerike og Farmannshaugen ved Tønsberg, som alle er tolket som kenotafer, er urørt. De som stod for brotene visste

med andre ord hva de gjorde, de må ha hatt kunnskap om hva- eller hvem-som lå i hvilke hauger.

Et tredje forhold som Brøgger påpeker er at det dreier seg om så store arbeider at brotene må ha foregått over flere dager, i fullt dagslys og med mange i arbeid.

Forklaringen Brøgger til slutt gir på hvorfor det begås haugbrot, er todelt. Bortsett fra det rene skatteplyndreri, som han mener alltid har forekommet men som ikke kan være den alminnelige forklaring, anfører han følgende: For det første at det har vært nødvendig å gjøre det av med den gjenganger som gjorde livet ulevelig for folk, et motiv han henter fra den norrøne mytologi. For det andre at det var viktig å få del i den tryllekraft som lå i enkelte av gjenstandene i enkelte graver- dette motivet finner han belegg for i det generelle kulturhistoriske materialet.⁶

Et forhold som går igjen for eksemplene i Brøggers artikkel, men som han selv ikke framhever, er at de hauger mot brot som han omtaler hører alle hjemme i yngre jernalder, i vikingtid. Når det er nevnt, så reiser vi straks spørsmålet om hvorfor akkurat graver fra denne perioden? Var det så maktpåliggende å få bukt med gjengangeri og å styrke seg med trolldomskraft fra vikingtidens mennesker?

Hans forslag til svar blir dermed ikke helt innlysende godtagbare, og det er nødvendig å stille samme spørsmålet en gang til.

Ikke fordi det er publisert så mye nytt og annerledes materiale om haugbrot, eller plausible alternative forklaringer av fenomenet, siden 1945. De få artikler som er skrevet utdyper stort sett bare Brøggers materiale.⁷

Grunnen til å ta opp igjen spørsmålet er snarere at det har gått såpass lang tid siden Brøgger la fram sine forslag til forklaringer, at tiden nå er moden for å se om igjen på problematikken. Brøgger benyttet seg av annet kildemateriale i tillegg til det arkeologiske, som runeinnskrifter, sagaberetninger og middelalderske lover. Det vil vi også gjøre.⁸ I tillegg vil vi trekke inn sosialantropologisk kildemateriale for å kunne utdype tolkningene av vårt materiale. Vi vil postulere at brotene var bevisste handlinger som ikke ble utført av grådighet eller for å plyndre.

Problemstillingen blir derfor den samme som Brøggers: Hvorfor ble det utført brot i utvalgte hauger og hvem gjorde det?

Først vil kildematerialet bli presentert, relativt kortfattet. Deretter vil vi drøfte våre observasjoner i lys av komparativt materiale utfra den holdning at det dreier seg om de levendes forhold til de døde, og at det er et skille

mellom det å være hva vi idag ville kalle biologisk død og det å være sosialt død. Som Gurevich uttrykker det: *"The ancestral cult played an important part in the life of the ancient Scandinavians and this was also connected with their attitude towards time. There was a belief that a forefather could be reborn in one of his descendants. Inside the kin they handed down the name and with it the inner qualities of its bearer. The past was revived, personified in a man whose character and deeds repeated those of his ancestor. The ancestral graves and burial grounds were placed near the farmsteads of the living. The dead and the living were not two separate worlds but rather one world where the past, the present and the future went hand in hand and really coexisted"*.⁹ Videre vil vi hevde at forholdet til de døde har å gjøre med folks forhold til sin egen og til andres historie.¹⁰

ARKEOLOGISK KILDEmateriale

Hauger med brot

Det arkeologiske materialet som skal presenteres her¹¹ er en grav fra Storem i Nord-Trøndelag,¹² en haug på Borregravfeltet i Vestfold,¹³ graver fra Tranås, Hovsneset og Sandvika på Jøa i Nord-Trøndelag,¹⁴ samt storhaugene på Oseberg og Gokstad i Vestfold, Grønhaug på Karmøy og Holmedal i Fjaler.¹⁵

Grava på Storem er en rundhaug av jord fra 900-tallet, 12 m i diameter og minst 2.1 m høy, med ei kistegrav skåret ned i bakken i haugens sentrum (fig.1). Skjelett og gravgods var fjernet, men enkelte gjenstander ble funnet høyere opp i haugen, i innbruddsgropa. Gjenstandene kan indikere en mannsgrav.

Haugen i Borre, haug 7, er en rund storhaug av jord fra merovingertid drøyt 30 m i tverrmål og rundt 6 m høy, en av mange på dette gravfeltet som ser ut til å ha innbruddsgang. Selve grava er ikke undersøkt, kun deler av dens ytre, og ei brei sjakt/fordypning som fører inn mot gravas sentrum viser klart at haug 7 er brutt. Massene fra sjakta er delvis kastet til siden, delvis ut i fotgrøfta rundt haugen.

Gravene fra Jøa er alle fra vikingtid, kvinnegraver og langhauger. I alle tilfellene var skjelettene fjernet sammen med deler av gravgodset. Gravene er fra 15 til 20 m lange, 4 til 5 m breie og rundt 1 m høye. I Sandvika var det ei båtgrav, på Hovsneset var liket blitt lagt på et lag never og på Tranås i ei trekiste (fig. 2). Alle stedene gikk innbruddsgropa rett på den gravlagte.

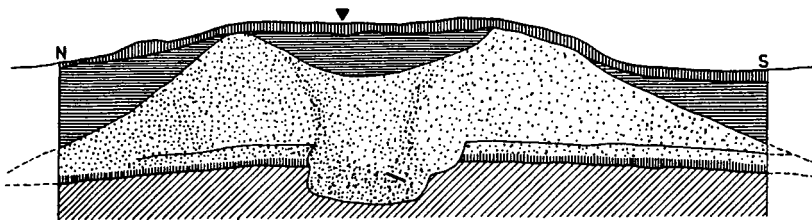

Fig. 1. Storem- haugen (Farbregd 1972).

Oseberg er en rund storhaug fra vikingtid av jord/leire, hvor de avdøde kvinner var plassert i et skip. Mesteparten av skjelettmaterialet, sammen med endel av gravgodset var fjernet ved et innbrudd som har gått rett på gravkammeret. Samtidig var det utført utstrakt hærverk på mye av det gjenværende gravgodset.

Omtalen av Gokstad tilsvarende den for Oseberg, bortsett fra at det er en mannsgav.

Grønhaug er også en rund storhaug av jord/torv, 30 m i diameter og 4 m høy. Den avdøde er en mann som ble plassert i en båt. Datering til vikingtid. Også her hadde innbryterne gått rett på gravkammeret, bedrevet hærverk på inventaret, fjernet gravgods og det meste av skjelettet.

Grava fra Holmedal i Sunnfjord, Sogn og Fjordane, har etter all sannsynligvis vært en rundhaug av jord. Den avdøde er en kvinne som var blitt plassert i en båt. Datering til vikingtid. Slik det sparsomme materialet kan tolkes, må innbryterne ha truffet rett på gravkammeret og fjernet skjelettet og det meste av gravgodset.

Det som er felles for alle disse gravene er at brotet er blitt utført svært kort tid etter at de ble bygget: På Storem viste mangelen på torvprofil over haugen, utenfor innbruddsgropa mellom haugoverflaten og de utkastede massene, at det ikke hadde gått mange årene fra haugen ble bygd til den ble brutt. På Tranås var kistebunnen uskadd av innbryrernes spader, på Hovsneset var neverlaget den døde lå på intakt, og på Sandvika var båtens bunnbord hele - alle steder hadde altså treverket vært friskt nok til å tåle spadestikk. Selv om bevaringsforholdene var svært gode i enkelte av haugene, så var de dårlige i andre, slik at gode bevaringsforhold kan ikke være

den gjennomgående forklaring på at treverket er uskadd.

Videre: Både i Oseberg, Gokstad og Grønhaug var treverket (båtbord, senger, kister, båre) hogd i stykker med øks og tekstiler revet i stykker. Disse handlingene kunne alle se ut til å være utført mens materialene var ferske.

I Borre pågår fortsatt arkeologiske undersøkelser av området rundt storhaugene, og delvis i dem. I ett tilfelle har botanikeren, gjennom å beregne avsetningshastigheten for gytjen i vollgraven rundt graven, kombinert med forekomsten av granpollen, kunnet fastslå at brotet må ha skjedd mindre enn 50 år etter at graven ble anlagt. Også her er vi dermed vitne til at det kan påvises innbrudd kort tid etter gravleggingen. De øvrige 8 storhaugene i Borrefeltet ser ågso ut til å ha blitt utsatt for brot, men verken haugene eller brotene er foreløpig nærmere datert. Storhaugene kan muligens være bygget suksessivt over 250 år fra det 7. århundre.

Det er varierende bærekraft i bevisene fra de forskjellige gravene mht. hvor kort eller

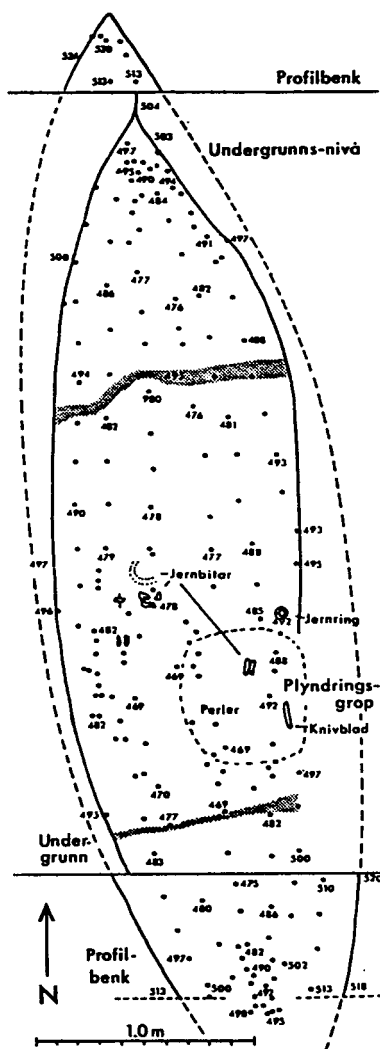

Fig. 2. Sandvika-haugen (Farbregd 1988a).

lang tid etter gravleggingen haugbrotet fant sted. Det som kan se ut til å være en mulig tidsramme, der det gis muligheter for å vurdere dette, er at brotet skjer innen omlag én generasjon etter at gravlegging har skjedd. Det som videre er et fellestrekk med de omtalte gravene er at de fleste er tolket som viktige graver i sitt nærmiljø, eller i regionen. De tre langhaugene fra Jøa går inn i en tradisjon av graver for "ei spesiell gruppe kvinner." Gravtypen kan gå tilbake til romertid/ folkevandringstid og finnes over store deler av landet, kanskje helst ved kysten. De oppfattes som graver for kvinner som har hatt en helt annen og mer framtreddende plass i (ihvertfall) lokal-samfunnet enn sine medkvinner.¹⁶

Storhauger har i de "sosiologiske modeller" alltid vært oppfattet som uttrykk for makt, at de gravlagte har tilhørt de øvre skikt i sitt samfunn - gjerne regionalt. Både Borre, Grønhaug, Oseberg og Gokstad kommer i denne kategori, hvilket haugenes resterende innhold bekrefter.

De to sistnevnte hauger bør i tillegg kunne oppfattes som viktige politiske revirmarkeringer for en regional elite, all den tid de ligger alene, utenfor en direkte kontekst med både felles- og gårdsgravfelt.

Grava på Storem er noe større enn gjennomsnittet for regionen, men den kommer ikke opp mot distriktets storhauger med diameter på opptil 40m.¹⁷ Holmedalgrava bør kunne regnes å tilhøre de øvre sosiale skikt, all den tid det er en ubrent båtgrav med gravkammer i en relativt stor båt.

De øvrige haugene som Brøgger omtaler- skipsgrava i Leka i Namdalen på 65 ganger 8 meter samt storhaugene på Rolvsøy i Østfold, hvorfra Tunskipet stammer- er også alle graver som uttrykker den øverste elitens maktposisjoner. Likevel vil vi- som Brøgger- holde disse utenfor analysen, da det ikke sikkert kan avgjøres hvorvidt noen har brutt seg inn i dem.

Det vi ser er likevel at en klar tendens i materialet tilsier at det er graver for personer- uavhengig av kjønn- med en ledende posisjon i samfunnet, som blir utsatt for haugbrot. Dette skjer uavhengig av gravas form, hvorvidt det er storhaug eller langhaug, hvilket bare kan bety at brotets utøvere utmerket godt visste hva/ hvem de var ute etter. Med unntak av Borre, hvor haugbroten er utført også på merovingertidshauger, så er alle de øvrige haugene også i vort materiale fra vikingtid.

De bortførte døde

Nok et trekk ved brotene i de omtalte hauger, hvilket er felles for samtlige, er at de gravlagte er fjernet fra sin plass i grava. I de fleste tilfeller har inn-

bryterne lyktes i dette- Storem, Tranås, Hovsneset, Sandvika og Holmedal manglet totalt skjeletter. I Oseberg, Gokstad og Grønhaug ble det kun funnet deler av skjelettene, og på alle stedene lå disse delene ute i massene i innbruddsgangen.

Det kan dermed se ut til at et vesentlig- kanskje det vesentligste- formål med haugbrotet har vært å fjerne restene av den avdøde fra hennes grav. Å "bortføre" den biologisk døde jordiske rester. Hva som ble gjort med den døde, hvor skjelettet havnet etterpå, har vi ad arkeologisk vei små muligheter til å gi noe svar på.

Med hensyn til å få en oversikt over hvilke øvrige deler av gravinventaret, gravgodset, som er blitt fjernet, så har vi ganske gode ledetråder i de opplysninger som foreligger fra de gravene som har hatt best bevaringsforhold, som Oseberg og Gokstad. Vi bør derfor stille nok en hypotese- siden det viser seg å være et systematisk trekk at skjelettet fjernes- at det også er en systematikk i hvilke andre gjenstander som fjernes, eller ødelegges, samtidig.

På Hovsneset, i Sandvika og i Holmedal ble det ikke funnet noe gjenstandsmateriale ute i innbruddsgangen. Derimot lå det noen få gjenstander i bønn av gropa, gjerne helt ubetydelige saker, som noen rustne jernrester og etpar perler (Hovsneset), en jernring, en kniv og noen perler (Sandvika) og ei kiste, en kljåstein, en leirkopp, noen flintbiter, glasskår og tøyrester (Holmedal). På Storem lå en spydspiss og et nøkkelhondtak i innbruddsgangen mens gravkista var helt tom. På Tranås lå de rustne rester av ei saks og ei ringnål nede i kista, mens et spinnehjul og et sigdblade lå ute i innbruddsgangen.

I den store skipsgrava på Grønhaug ble det kun funnet samlinger av fjær og dun, et trekar og ei skål, et glass, noe voks, skjelettdeler og rester av klær og teltduk. Nesten alt dette lå oppe i innbruddsgangen.

Det særegne ved Oseberg og Gokstad (og tildels Grønhaug) er at de gode bevaringsforhold har gjort at svært mange gjenstander av organisk materiale er blitt bevart. Selv i de tilfeller hvor rester av disse er blitt funnet ute i innbruddsgangen har det vært mulig å funksjonsbestemme dem. Således ser vi at i begge tilfeller ligger flere deler av istykkerhogne/- revne gjenstander ute i gravgangen. Oseberg: skjelettdeler, klær, dyne/ pute, senger, bildevev, sko, husgeråd, rideutstyr og likbåre. Gokstad: skjelettdeler, klær, seng, husgeråd og rideutstyr.

Et svært viktig trekk, som kommer ekstra godt fram ved de to mest inn-

holdsrike gravene som samtidig har gode bevaringsforhold, er at de uthalte gjenstander er ødelagt, vandalisert. Sengene var ikke bare dradd ut fra sin plass i gravkammer og kiste, de var i tillegg grundig hogd i biter. I Gokstadhaugen hadde innbryterne hogd vekk skipsborda til bunns i en bredde av 2m, hogd vekk deler av tiljededekket, av den svære mastefisken samt spant og bord på den andre sida av båten. For å oppsummere med Brøgger: "…disse ødeleggelser (kan) ikke ha noen fornuftig hensikt hvis det bare hadde kommet an på å røve sølv og gull. Det kan til nød gå med kister og skrin, men ødeleggelse av senger, av selve gravkammeret og av skipssidene ved dette kan ikke settes i forbindelse med ran av gull og sølv."¹⁸

Vi vil klassifisere det som går igjen på listene over hva som blir ødelagt/fjernet på følgende måte: Den døde (skjelettet), den døde "personlige utstyr" (perler, seng, sengetøy, skrin, klær, sko) og den døde maktsymboler (båt, rideutstyr, billedvev, husgeråd). Til den siste gruppen bør vi kunne forutsette at det har hørt flere gjenstander, hvilke det ikke finnes spor etter, noe vi skal komme tilbake til.

SKRIFTLIG KILDEMATERIALE

Runeinskrifter

Enkelte runeinskrifter som er funnet i tilknytning til gravfunn kan tolkes på måter som gir oss informasjon om forholdet mellom de døde og de levende i før-kristen tid.

Runespenna fra Strand, Åfjord i Sør-Trøndelag, stammer antagelig fra en kvinnegrav. Innskriften dateres til ca. AD 700. Gerd Høsts tolkningsforslag er sigli's ná- hlé = "smykket er beskyttelse mot døde/smykket er gjengangervern."¹⁹ Sigli= gno. *smykke* er samme ord som sigle= gammellengelsk *smykke som ble lagt i graven som vern for/ mot den døde*. Ná = gno. *nár* = dødning, død person.

Her forteller innskriften mye om forholdet mellom de levende og den døde kvinnen. Innskriften kan forstås på to måter. Smykket er lagt i graven ikke som del av den avdøde utstyr, men som et middel de etterlatte brukte for å hindre gjengangeri. Men innskriften kan også tolkes som beskyttelse for den døde. Smykket kom med i graven for å sikre den døde en uforstyrret tilværelse i dødsriket.

Opedal-steinen ble funnet ca. 20m fra et felt med fem store gravrøyser på gården Opedal, Ullensvang i Hardanger. Runeinskriften på steinen da-

teres til begynnelsen av det femte århundre. Ett av tolkningsforslagene er: "*Hjelp, Ingubora, min kjære søster, meg, Wag!*"²⁰

Her er det klart at det er de etterlevende som spiller den aktive rollen i forholdet mellom de levende og de døde. Innskriften kan tolkes slik at det er Wag som ber sin døde søster Ingubora i gravrøysa om hjelp. Hva hjelpen skulle bestå i sies det ingenting om. Men innskriften viser at de døde ble tillagt stor makt i form av evner til å øve innflytelse over de levendes liv.

Runeinnskriften på Eggjasteinen får i vår sammenheng stor betydning. Ottar Grønviks tolkning av innskriften gir verdifull religionshistorisk kunnskap som kaster lys over fenomenet haugbrot.²¹

Steinen ble funnet på gården Eggja, Sogndal i Sogn. De 200 runene er risset inn på undersiden av ei helle som dekket et gravkammer. Innskriften dateres av arkeologer til ca. AD 650-700. Ottar Grønviks tolkning av innskriftens siste del, gravvernformelen, lyder:

Ikke i sol, og ikke med sverd,
søkes det til skåren stein;
ikke oppsøke den mann,
som hyler over naken dødnig,
(og) ikke forvillede menn, dette leiet!²²

Grønvik tolker gravvernformelen som et forbud mot nekromantisk praksis utført i ekstase; muligens som en del av praksis hos en religiøs bevegelse i opposisjon til den tradisjonelle fedrekult: "Dette passer ikke inn i fedrekultens pietetsfulle utiseta på farens eller moras grav. Det må dreie seg om et langt mer makabert forsøk på å få den døde i tale, med brutal forstyrrelse av gravfreden og hel ødeleggelse av gravstedet som resultat."²³

Grønvik setter her utesitje i sammenheng med gravhaugen og fedrekult. Den tradisjonelle tolking av utesitje, er å sette dette fenomenet i samband med seid. Seid er et magisk rituale utført for å skaffe seg kunnskap om tilværelsens skjulte sider eller om framtida. Religionshistorikeren Folke Ström skiller mellom en passiv og en aktiv form for utesitje. Den passive metoden bestod i å sitte ute om natten og i stillhet lytte etter spådomstegn. Den aktive metoden karakteriseres som følger: "*.frammanades andarna genom besvärjelse, eller de döde uppväcktes och tvangs, mer eller mindre motvilligt, att yppa sina hemligheter och gå magikerns ärenden*".²⁴

Den aktive form for utesitje som her beskrives må kunne kalles nekro-

manti i betydningen å mane fram den døde for å få del i hans esoteriske kunnskap, dvs. kunnskap om de skjulte sider av nåtid og framtid. Ström nevner ikke gravhaugen som åsted for utesitje, men nor det er snakk om å mane fram de døde ute i naturen er det rimelig å anta at nettopp gravhaugen var et egnet sted for utøvelsen av de magiske riter.

Fra sørsandinavisk område kjenner vi flere runeinnskrifter med gravvernformler hvor det advares mot å bryte graven.²⁵ Den som bryter graven trues med å bli kalt en *rati* eller *riti*, uttrykk som må oversettes med de norrøne begrepene *ragr* eller *argr madr*. *Argr madr* betegnet en mann som utøvet den kvinnelige rollen i et homoseksuelt forhold. Betegnelsen rommet ikke bare beskyldningen om å være homoseksuell; den karakteriserte en mann som feig, veik og sosialt uakseptabel. *Ergi*- beskyldningene er igjen knyttet til seiding. I *Ynglingasaga* kapittel 7 fortelles det om Odin at han behersket kunsten å seide, men at det var så mye *ergi* forbundet med utøvelsen av seid at han overlot denne praksisen til gydjene. Det er kanskje på denne bakgrunn mulig å betrakte de sør-skandinaviske gravvernformlene som paralleller til Eggja- innskriften. I begge tilfeller er formlene ment som magisk vern mot personer som vil bryte graven for å utføre magiske riter som et ledd i et nekromantisk rituale.²⁶

Tolkninger av runeinnskrifter gir oss kunnskap om forholdet mellom de levende og døde i førkristen tid. De viser et samfunn hvor de døde kunne påvirke de levendes liv på både positiv og negativ måte. Samtidig som de levende kunne påvirke de dodes tilværelse. Grønviks tolkning av Eggja-innskriften forklarer ødeleggelse av gravstedet som resultat av førkristen kultutøvelse. Sett i denne sammenhengen ble ikke gravene vernet mot brudd foretatt i ren ødeleggeslyst eller utfra ønsket om å finne skatter, men for å utføre magiske riter.

Eddadikt

Å bestemme tilblivelsen på eddadiktene, både tidsmessig og geografisk, er svært vanskelig. Den gamle dateringen til perioden ca. AD 800 til nedskrivningen på 12-1300-tallet blir nå strukket bakover i tid. Enkelte dikt eller deler av dikt kan kanskje spores tilbake til folkevandringstid.²⁷ Selv om formen diktene opptrer i kan være ung, så kan innholdet ofte føres langt tilbake i tid. Geografisk plasseres eddadiktene til Vest-Norge, Island og den norske bosetning på Atlanterhavskysten.

Eddadiktet *Grogalder*, som regnes som et ungt eddadikt, handler om

sønnen som vekker opp moren sin fra de døde for å få hjelp i en krisesituasjon:

Vakne Groa,
vakne du gode,
eg vekkjer ved daudheims dører;
om i minnet du ber
det du baud sonen din
til gravhaugen gange.²⁸

Det er sønnen som maner moren til å "gale ham gode galdrer"²⁹ til hjelp i farlige situasjoner, til å hjelpe han. Det er altså den levende som tar initiativ til kontakt med den døde, etter bud fra moren før hun døde.

De tre første linjene i strofen betegnes som oppvekkelsesformelen, valgalderen. Åke Ohlmarks viser at denne oppvekkelsesformelen må karakteriseres som galdralag, noe som han ved hjelp av lignende eksempler tolker som "*eine Spezies der alten nordischen Totenbeschwörung*."³⁰

Hyndluljod dateres vanligvis til 1100-tallet. Her er det høvdingesønnen Ottar som søker hjelp fra det hinsidige. Frøya, som Ottar bloter,³¹ vekker opp Hyndla for å få henne til å hjelpe Ottar med å lære ættebakgrunnen sin å kjenne:

Vak, du møyars møy,
vakne no ven,
syster Hyndla,
som i helleren bur.
Ramsvart er natti,
ride me skal
til Valhalli,
til heilagst ve.³²

Her er det interessant å merke seg at Hyndla er jotunkvinne. Disse assosieres med de usiviliserte, farlige og mørke kreftene i tilværelsen: kaoskreftene. Hel, herskerinnen i en av de hinsidige verdner, Helheim, er jotunkvinne. Det er mulig å tolke det at Hyndla vekkes, og det at hun bor i helleren, som et billedlig uttrykk for at hun er død og ligger i en gravhaug. Ottar følger med disse to mytologiske skikkelsene på reisen til Valhall og får un-

derveis greie på ættebakgrunnen sin. Det å ha ættekunnskap var et maktmiddel i seg selv. Det var vel nettopp dette som var hensikten med Ottars dødsreise. Ved hjelp av de guddommer som han holdt for å være de mektigste, åsynjene, skaffer han seg denne kunnskap.

Balders drømmer er et ungt eddadikt, sannsynligvis fra 1100-tallet. Det handler om hvordan Odin går fram for å få hjelp til å tolke Balders onde drømmer. I likhet med Voluspå er det en volve som gir gudene kunnskap om tilværelsens skjulte sider. Odin tar i bruk trolldomsmagi for å vekke opp volven fra døden og få henne i tale:

Siden red Odin
aust om døra,
der han visste
en volve-grav,
valgalder kvad han
for troll-kvinna,
og tvang henne opp;
så talte den døde.³³

Odin galer trollkunnige galdrer for å vekke trollkvinnen fra døden. Volven klager over å bli vekket etter så lang tid, men går motstrebende med på å hjelpe Odin. Galdringen fungerer her, som i Grogalder, som en magisk oppvekkelsesformel for å få den døde i tale.

I Sigerdrivamål, et av heltediktene i Codex regius, er det nok en kvinne som vekkes opp for å gi fra seg esoterisk kunnskap. Her er det ikke direkte snakk om noen grav, men vi tar med diktet likevel som eksempel på middel og mål i kommunikasjonen mellom de levende og de døde.

Sigurd bryter Odins forbannelse over valkyrjen Sigerdriva og vekker henne opp for å skaffe seg runekunnskap. Hun gir Sigurd et horn med mjød, en minnedrikk, og kveder:

Jeg hilser æser!
hilser osynjer!
hilser den allgode jord!
unn oss visdom
og evne til tale
om legehender i livet!³⁴

Kunnskap i å riste de rette runer på rett måte skal hjelpe Sigurd fram i livet:

Seierruner skal du riste
om du vil seier ha;
skjær dem på sverdets hjalt,
somme på vettrimer,
somme på valboster,
nevn så to ganger Ty.³⁵

Som i de fleste andre eddadikt som skildrer møtet mellom levende og døde, så er det også her den levende som er den handlende. Sigurd bryter Odins forbannelse over valkyrjen og får dermed adgang til livsvisdom som gjør han til et bedre utrustet menneske, både praktisk og mentalt.

Eddadiktingen kan kanskje ikke kobles direkte til haugbrot. Diktene beveger seg på et mytologisk plan. Aktørene er delvis mytologiske skikkelser og delvis verdslige personer. Det vi allikevel kan lese av eddadiktene når det gjelder forholdet mellom de levende og de døde, er en struktur; nemlig at kommunikasjon mellom de levende og de som eksisterte i det hinsidige ble oppfattet som en reell mulighet. Motivasjonen for å få de døde i tale kommer også tydelig til uttrykk. De døde var i besittelse av esoterisk kunnskap som var viktige midler til viktig viten. Videre er det interessant å merke seg at alle de døde som i de presenterte eddadiktene vekkes opp for å formidle skjult viten, er kvinner. Videre går det fram av Grogalder at gravhaugen spilte en viktig rolle.

Middelaldersk lovmateriale

De gammelnorske lovene forbyr en rekke handlinger på/ i/ ved gravhauger. Vi finner forbud mot bl.a. utesitje, graving i haugene og oppvekking av haugbu. Det er videre tydelig at disse handlingene kobles til **forn sidr**= gammel skikk, dvs. førkristne kulthandlinger.

Kristendomsbolken i Gulatingsloven fra 11-1200-tallet gir regler for hvordan den nye religionen, kristendommen, skulle praktiseres. Samtidig som kristne ritualer påbys, forbys hedensk tro og kult som f.eks. i kap. 29: "*Blot er oss òg forbode; me skal ikkje blota til heiden gud eller til haugar eller til horger.*"³⁶ Bloting betyr ofring. Det er altså bl.a. snakk om ofring til hauger, som vel må forstås som gravhaug.

I kap. 32 regnes det opp handlinger som gjør en mann til ubotamann, dvs. en mann som har begått en forbrytelse som er så alvorlig at den ikke kan kompenseres med bøter. Ubotamenn er blant andre *"dei menn som let livet sitt for stuld og ransferd, anten dei ranar på skip eller på land, og so for mord og trolldom og utesete til å vekkja upp troll og med det fremja heidendomen."*³⁷ Ordet grav eller gravhaug nevnes ikke her, men tolker vi uttrykket *"å vekkja upp troll"* som å vekke opp døde, så er det rimelig å anta at denne oppvekkingen foregikk på gravhaugene. Blant de mange dødsforestillinger som eksisterte i før-kristen tid, finner vi forestillingen om den døde som førte en slags skyggetilværelse i gravhaugen.

At praktiseringen av før-kristen kult ble så strengt straffet må bety at konge og kirke hadde problemer med å få folk til å godta den nye religionen. Nyere Gulatings kristenrett fra midten av 1200-tallet nevner en rekke aktiviteter som regnes for uforenelige med den kristne tro: *"Og disse tingene hører til villfarelse og hedensk tro: Galdrer og trolldomskunster og det at noen mann kalles trollrida,"*³⁸ *spådommer og å tro på at landvetter er i lundene eller haugene eller fossene; så også utesitje for å spørre om skjebnen; og de som sier fra seg gud og den hellige kirke for at de skulle finne i haugene eller på andre måter bli mektige eller vise; så også de som prøver å vekke opp døde eller haugbu."*³⁹

Her går det klart fram at det er snakk om før-kristen kult. Dersom noen ble funnet skyldig i å ha forbrutt seg mot disse forbudene, mistet vedkommende hele sitt gods til kongen og biskopen, som delte det. I tillegg ble den skyldige dømt til utlegd.

Siste del av denne lovteksten er vanskelig å få sammenheng i. Det er tre ting som forbys; å tro på ulike overnaturlige vesen i naturen, utesitje og graving i haugene. Uttrykket *"å finne i haugene"* mangler objekt, et trekk som er karakteristisk for faste, stående, uttrykk. Dette kan bety at vi kan tolke måten dette forbudet er utformet på som bevis for at graving i haugene var en vanlig praksis.

Hva en skulle finne i haugene går ikke direkte fram av den sammenhengene uttrykket settes inn i, men resten av setningen gir oss en tolkningsmulighet. Dersom vi kobler sammen forbudene mot utesitje, graving i haugene, det å bli mektige og vise, og det å vekke opp haugbu, gir det mening. Forstått på denne måten har vi da her et forbud mot utøving av nekromanti med den hensikt å bemektige seg esoterisk kunnskap.

Lovenes kristenretter inneholder flere forbud av samme type. Bloting,

galdring, utesitje og oppvekking av døde er aktiviteter som stemples som hedenske og derfor farlige for individ og samfunn. Forbud mot utesitje forekommer bl.a. i eldre Borgartings kristenrett fra 1300-tallet: *"Det er ubotaverk dersom man sitter ute og vekker opp troll"*.⁴⁰ Her er igjen utesitje koblet til det å vekke opp troll, en kobling som vi tolker som oppvekking av døde i den hensikt å skaffe seg viktig kunnskap.

I eldre Frostatingslovs kristenrett, kap. 45, sies det: *"Og de som risikerer livet sitt for tyveri eller røveri enten de streifer omkring på skip eller land; og så for mord og trolldom og spådommer og utesitje for å vekke opp troll og fremme hedenskapen med det"*.⁴¹ Igjen nevnes utesitje i samband med det å vekke opp troll, dvs. døde.

Det som klart kommer fram i lov materialet er at det er de levende som ses på som de aktive når det gjelder kontakten mellom de levende og de døde. Lovene forbyr ikke først og fremst det å tro på troll, draug eller haugbu; forbudene gjelder primært den før-kristne praksis. Dette forhold må forstås utfra den norrøne religionens trostoleranse og kulteksklusivitet, og viser kanskje måten kristningen foregikk på. Det viktigste var ikke folks individuelle tro og tanker i forhold til den nye religionen. Det sentrale punkt ble kirkens makt over den kultiske praksis.

Lovforbudene omfatter ulike typer før-kristen kultutøvelse som galdring, ofring til haug eller horg, tro på overnaturlige vesen i naturen og utesitje. I vår tolkning av lov materialet har vi koblet utesitje til oppvekking av de døde i gravhaugen, en tolkning som samsvarer med Grønviks tolkning av innskriften på Eggjasteinen.

Sagalitteraturen

I sagalitteraturen finner vi flere beskrivelser av haugbrot. Vi vil her ta for oss skildringene av enkelte av disse og prøve å tolke dem ut fra vore problemstillinger. En regner med at de fleste sagaene, både islendingesagaer og kongesagaer, er blitt skrevet ned på 11-1300-tallet.⁴² I islendingesagaen Grettis saga finner vi eksempler på både haugbrudd og kamp mot drauger og troll. Grettis saga er nedskrevet på 1300-tallet, men handlingen er lagt til begynnelsen av 1000-tallet. Genremessig ligger Grettis saga tett opp til fornaldersagaene sin eventyrverden. Grette var en svært populær helteskikkelse, noe den omfattende litterære og muntlige tradisjon som vokste fram rundt hans person viser. På grunn av sin heltestatus for Grette i sagaen rollen som det godes forsvarer mot de onde maktene. Det er i denne sam-

menhengen vi må tolke haugbruddene og Grettes kamp mot troll og haugbu.

Grettes haugbrot i Kår den gamles gravhaug på Haramsøy kan deles inn i følgende komponenter:

- A. Den døde ødelegger den sosiale orden med sitt gjengangeri.
- B. Ild over gravhaugen.
- C. Åpning av haugen og det å gå inn/ ned i haugen.
- D. Slåsskamp mellom inntrenger og haugbu som ender med at gravbryteren hogger hodet av haugbuen og legger det ved bakenden hans.
- E. Haugbryteren tar verdifullt arvegods ut av haugen, derunder et sverd.

I skildringen seinere i sagaen av Grettes møte med den uregjerlige gjengangeren Glåm finner vi paralleller til punktene A-E. Både Kår den gamle og Glom er personer som truer den sosiale orden. Kårs gjengangeri forrykker eiendoms- og maktforhold i et bondesamfunn. Glåm nekter å innrette seg etter den nye religionens regler. Begge blir farlige døde som truer samfunnsordenen og som derfor må drepes på nytt. Å hogge hodet av den levende døde og legge det ved bakenden hans ser også ut til å være et velbrukt element når haugbrudd skal beskrives.

Sagaen om Øyrbyggene regnes for å være en ung saga.⁴³ Den karakteriseres som en heradssaga med en klar tendens: Forfatteren har stått i opposisjon til det romantiserende synet på den nasjonale fortida ved å gi et mer realistisk bilde av landnåmstida.⁴⁴

I denne sagaen er det Torolv som ikke ligger rolig i grava si. Haugbruddet her er ikke så detaljert beskrevet som det i Grettes saga. Men ett felles trekk trer tydelig fram: Den dødes evne og vilje til å skape sosial uorden. Årsaken til at Torolvs haug brytes er ønsket om å tilintetgjøre den dødes negative innflytelse på det levende livet.

Haugbrotene er satt inn i en samfunnsmessig ramme. Torolv var en mann som skapte dårlige samarbeidsforhold i bygdemiljøet. Beskrivelsen av det som skjer med Torolv etter hans død kan tolkes som et fortellerteknisk grep som skal vise leseren hvilken umulig person han var. Denne tolkingen synes dessuten logisk sagaens tendens tatt i betraktning.

Haugbrot er også omtalt i Odd Munk Snorre'sons saga om Olav Trygvasson. Denne saga er sannsynligvis skrevet på latin i Tingøyarklosteret

på Nord-Island ca. 1190. Her skjer haugbrotet som en del av den kristne kongens kamp mot den gamle religionen. Fortellingen er langt fra autentisk; det viser den apologetiske framstilling av den kristne kongens handlinger og den tilsvarende demonisering av før-kristen tro og kult som gjenomsyrer hele sagaen.

Dersom vi prøver å skrelle bort det apologetiske og det ideologiske lag, kommer vi inn til fortellingens kjerne: En gammel mann forteller kong Olav om før-kristen tro og kult på Avaldsnes ved Karmøy. Som et ledd i kongens tvangskristning blir alle som fortsatt holdt seg til den før-kristne religion drept samtidig som deres kultobjekter og hellige steder blir ødelagt.

Etter Olav Geirstadalvs drøm i tåtten om Olav Geirstadalv i Olavssagaen i Flateyjarbok følger skildringen av Ranes drøm.⁴⁶ Her spiller haugbrudd en viktig rolle.

Det sentrale i denne fortellingen er understrekingen av den overnaturlige forbindelsen mellom Olav Geirstadalv og Olav den hellige. Ved hjelp av Rane som medium åpner Olav Geirstadalv sin egen gravhaug for at et belte som skal hjelpe Olav Haraldsson til verden, skal bli hentet ut. En viktig forutsetning for at moren Åsta skal bli forløst, er at hjelperen, Olav Geirstadalv, får føre sitt navn over på barnet. Når så etterpå en ring og et sverd, også fra gravhaugen, er overrakt barnet, så er kontinuiteten sikret.

Vårt sentrale spørsmål når det gjelder haugbrotbeskrivelsene i sagalitteraturen blir altså om brotene skal tolkes som konkrete eller symbolske handlinger. Når det gjelder eksemplene fra islendingesagaene viser vel den utbroderte skildringen av møtet med haugbuen at det her dreier seg om en litterær sjablong. Men eksemplene viser samtidig til forekomst av regulær skattejakt, uthenting av dyregriper (sverdet) og til tilfeller der den døde plager de levende og må derfor bringes til ro slik at den sosiale orden kan gjenopprettes.

Haugbrotet i Olav Tryggvassons saga blir derimot bare nevnt som en del av fortellingen om kongens heroiske kamp mot den gamle religionen og må vel derfor tolkes som et ledd i hans kristningsverk. Antar vi at enkelte gravhauger var viktige kultsteder i før-kristen tid, så er det vel også mulig at disse kunne bli ødelagt for å forhindre fortsatt utøvelse av før-kristne ritualer.

Haugbrotet i Ranes drøm er vanskeligere å plassere i en entydig sammenheng. Vi finner her mange likhetspunkter med de standardiserte haug-

brotbeskrivelsene i islendingasagaene, men med en viktig forskjell. Mens forholdene mellom de levende og de døde i de sistnevnte skildringer er svært negativt ladet, så er det motsatte tilfelle i Ranes drøm. Den døde oppfattes ikke som en farlig gjenganger som må tilintetgjøres, men heller som en nødvendig forutsetning for en positiv hendelse, nemlig Olav den helliges fødsel. Ved fødselen blir arvegodsset fra gravhaugen tillagt magisk kraft.⁴⁷

Selv om haugbrotskildringen i Ranes drøm for det meste synes å være et litterært produkt, kan det tenkes at kjernen i fortellingen, det at visse gjenstander måtte hentes ut av Olav Geirstadalvs gravhaug for å muliggjøre Olav den helliges fødsel, gjenspeiler faktiske forhold i det før-kristne samfunnet. Det er mulig å tenke seg at haugbrot skjedde med den hensikt å hente ut helliggjorte gjenstander fra gravhaugen for å bruke dem som magiske objekter i andre rituelle sammenhenger.

Et påfallende trekk ved de presenterte haugbrotsbeskrivelsene fra sagalitteraturen er at samtlige haugbuer er menn. Det motsatte er tilfelle for eksemplene på forholdet mellom de levende og døde i eddadiktene. Her er de døde som vekkes opp for å gi fra seg verdifull viten, kvinner. De gammel-norske lovenes benevnelser på døde som vekkes opp gir lite grunnlag for kjønnsbestemmelse. Mht. runeinnskriftene har vi eksempel på at de døde som ble kontaktet av de levende var kvinner. Denne observerte kjønnsfordelingen kan skyldes tilfeldigheter på grunn av vårt snevre kildeutvalg eller det kan forstås som spor etter en tradisjonshistorisk utvikling; nemlig at oppvekking av gravlagte kvinner for å skaffe seg viktig viten, i seinere tradisjon har utviklet seg til en litterær klisje med menn som aktører. Hvorfor nettopp disse kvinnene ble tillagt hemmelig viten kan skyldes at de i levende live spilte viktige roller i den før-kristne kultutøvelse.

DISKUSJON

Forholdet mellom de levende og de døde

I alle kulturer blir et dødsfall markert med sermonier. Det kan oppvises en enorm variasjonsbredde mht. hvordan sermonien er, ofte i sammenheng med synet på hvorvidt gjenstander- derunder avdøde- må ødelegges i denne verden for å komme inn i den neste: *"Corpses are burned or buried, with or without animal or human sacrifice; they are preserved by smoking, embalming, or pickling; they are eaten- raw, cooked or rotten; they are ritual-*

ly exposed as carrion or simply abandoned; or they are dismembered and treated in a variety of these ways".⁴⁸ Likeledes oppfattes døden som en prosess, en gradvis overgang fra en tilstand til en annen, der lengden av oppholdet i de forskjellige tilstander også kan variere sterkt. Derfor vil fokus mht. et dødsfall ofte ligge på det faktum at det dreier seg snarere om en overgang fra livet, i betydningen det å tilhøre de sosialt og biologisk levende, enn en overgang til døden. At svært mange kulturer oppfatter de biologisk døde som fortsatt sosialt levende fører til velutviklede systemer for hvordan kommunikasjonen mellom disse to kategorier mennesker skal eller bør være.

Kommunikasjon og komparasjon

Fedrekult var dominerende i yngre jernalder i det senere norske området. Selv om mennesker var biologisk døde, så ble de ikke oppfattet som sosialt døde⁴⁹ - menneskene levde i en og samme verden der fortid, nåtid og framtid sameksisterte. Kommunikasjon med de døde var derfor en viktig del av livet, selv om det ikke var alle gitt å forstå slik kommunikasjon og selv om denne kommunikasjonen ikke alltid var positiv for partene. Eksempler på kommunikasjon med de døde finner vi i hele det presenterte runematerialet, i endel sagaer og i samtlige presenterte eddadikt. Forbud mot slik kommunikasjon finner vi i det presenterte middelalderiske lov materialet og i endel sagaer. At denne kommunikasjonen var viktig- og seiglivet- ser vi ved at lovene fortsatt på 1300-tallet forbyr både utesitje, galdring og oppvekking av døde. Det er helt klart at de døde fortsatt, i folkereligionen, ble oppfattet som en levende del av ætta, og at denne oppfatning var noe som kirken og kongedømmet la vekt på å utrydde.⁵⁰

Sakalavaene er en etnisk gruppe på vestsiden av Madagaskar.⁵¹ De er delt inn i klaner og kongene kommer fra den ene klanen. Det er ofte stridigheter om retten til kongetittelen. Det enkelte hushold er den vesentligste produksjonsenhet og økonomien er en gaveøkonomi.⁵²

Sakalavaene har et noenlunde tilsvarende forhold til sine klansmedlemmer som det vi finner mellom ættemedlemmene i det før- kristne norske ættesamfunnet. Klansmedlemmene er delt inn i tre kategorier: De levende, (de døde) forfedrene, og en gruppe vesener ("*beeings*") som er en blanding av åndene ("*spirits*") fra dyr, trær, trollmenn/ -kvinner og av åndene fra mennesker som ikke har fått status av forfedre. Dette kan lignes med et isfjell: De levende utgjør den synlige delen mens forfedrene utgjør størstedele-

len, som også er den viktigste. De levende eksisterer ikke løsrevet fra de døde, slik at en klan består av såvel alle dens døde som dens nålevende medlemmer. De to førstnevnte kategorier klansmedlemmer er "*related ideally though not always actually, in terms of peaceful and harmonious reciprocity*". Likevel er det ikke alle døde sakalavaer som får status av forfedre ("*ancestor*"), kun de som har innehatt viktige, ledende, posisjoner i sitt liv i det minste fått barn og videreført slekta. Trollmenn, hekser, de som bryter tradisjonen, for ikke status av forfedre.⁵³

Kommunikasjon med forfedrene er hos sakalavaene en forutsetning for å kunne leve et fullverdig og lykkelig liv: Det var de avdøde som engang initierte de skikker og seder som deres samfunn alltid har vært og alltid må være organisert etter, og ethvert forsøk på å se bort fra dette forhold må nødvendigvis ende med katastrofe. Hos sakalavaene er det åndemediene ("*spirit mediums*") som formidler den jevne kontakten med forfedrene. Mediene oppfattes som levendegjøringen av historie, og spesielt kvinner oppfattes som godt egnede passive redskap for åndene. Mediene rekapitulere historien- og derunder de kulturelle normer og verdier- for den forfedren de er medium for, i sakalavaenes tilfelle de respektive konger. I enkelte distrikter kan det finnes opptil 20- 30 medier for en og samme forfedren, men deres kvalitet eller ekthet som medium avgjøres etter strenge regler. Åndemediene, som bærere av historisk bevissthet, er derfor en av de viktigste sammenbindende faktorer hos sakalavaene. De knytter grupper av bønder, som ellers ikke er relatert til hverandre ved slektskap el.l., sammen under et kongedømme.

Den kultiske rolle i norrøn religion som mest ligner sakalavaenes medier, er volverollen. Volvene var spådomskyndige, ofte også trolldomskyndige kvinner. Oftest representerer hun en marginalgruppe med esoterisk kunnskap, noen ganger adskilt fra det øvrige samfunn ved sine spesielle kunnskaper.⁵⁴ Det kildematerialet også understreker er at hun ikke mistet sine magiske evner selv når hun døde.⁵⁵

Beskyttelse og hjelp

I det norske materialet finner vi spor av at de levende blir plaget av de døde, eller er redd for at de vil bli det (islendingesagaene, Strandspenna).⁵⁶ Også sakalavaene forholder seg til sine avdøde av slike orsaker. Under gravleggingen gjennomføres forskjellige ritualer for å markere adskillelse, hvorunder de døde blir bedt om å holde seg i ro, "*not to linger around vil-*

lages and fields and frighten the living". De døde har sine vaner, de levende har sine, den ene må ikke følge den andres skikker, *"there should be no confusion in the orderly progression of states leading from birth through the stages of life to death and the stages of ancestorhood"*.

De døde sakalavaene blir kontaktet for at de skal hjelpe de levende i alle mulige gjøremål, som helbredere og spåmenn ("*diviners*"), derunder å holde orden på sed og skikk og rett historie.⁵⁷ Kontakten foregår i forbindelse med sermonier, store konstruksjonsarbeider (en kano, et hus, et kornlager), forflytning, eller ved ethvert annet brudd på den daglige rutine. Konsultasjoner behøves også i tilfeller av sterilitet, hungersnød, sykdom, krig eller andre ulykker, som de døde av og til holdes ansvarlige for. Også levende mennesker kan hjelpe de levende. F.eks. regnes alle gamle mennesker å kunne medisiner, men de døde er mektigere i kraft av sin alder og det at de er døde. Mektigst og aller helligst er sakalavaenes første konge, i kraft av at han er den første kongen, men også levende monarker er *masina* ("*powerful, effective, holy, sacred*"). I tillegg har alle kongene evnen til å kaste forbannelser over de levende, dog slik at skulle f.eks. den levende regent kaste en forbannelse som ikke fulgte god tradisjon, så ville han bli rammet av en forbannelse fra en av de døde kongene- de døde er jo mektigere enn de levende. Det å være død betyr i det hele tatt å inneha maktspesielt usedvanlig makt- uavhengig av sakalavaens sosiale status som levende.

Foruten volvene så forestod i det norrøne samfunn også ættens overhode på den sentrale gården i ei bygd eller region, i kraft av sin rolle som tingleder, gode, kommunikasjon med forfedrene, særlig med den person som ryddet gården.⁵⁸ Iøvrig er det i den norrøne fedrekult som i de fleste andre samfunn med slik kult at jo høyere en kommer i det sosiale hierarki jo mer "kraft" eller evne til å kommunisere med forfedrene har personene. Denne høyeste "mellomposisjon" mellom guder og mennesker er det ikke bare konger som har, den inntas også av mindre fyrster og endog storbønder.⁵⁹

Det samme mønster som hos sakalavaene, at de levende ber de døde om hjelp, ser vi går igjen både i innskriften på Opedal- steinen og i samtlige presenterte eddadikt. I Ranes drøm er det derimot den døde Olav som kommer de levende til hjelp. Hjelpen det bes om på Opedal- steinen er ikke presisert, men i eddadiktene ser vi, der hjelpebehovet er presisert, at det interessant nok dreier seg om innsikt i usedvanlig kunnskap (runekunne i Sigerdrivamål, drømmetydning i Balders draumar, ættebakgrunn i Hyndlul-

jod ⁶⁰). De døde er med andre ord bærere, eller innehavere, av kunnskap og innsikt. Det å få del i denne kunnskapen gir makt og legitimitet for de levende i deres sosiale og politiske strategier. Det sies rett ut i Nyere Gulatingsslovs kristenrett, tidligere sitert, at det å bli mektig er et mål for de som bedriver norrøn kultisk praksis- **forn sidr**. Makt kan defineres som kontroll over knappe ressurser, og usedvanlige kunnskap - som runekunne, ættebakgrunn og evne til drømmetydning - er klart knappe ressurser i et samfunn der rang er uløselig knyttet til ætt, og dermed rett. En rett som uttrykkes i form av en lang genealogi.⁶¹ I Magnus Lagabøters landslov benyttes uttrykket "haugodelsmann".⁶² Dette er oversatt med "den som nedstammer fra den mann som er nedgravet i haugen", og som da altså kan påberope seg odel til den gården gravfeltet ligger på. Begrepet er ifølge Taranger benyttet for å skille den "gamle odel" fra den "nye" som oppsto på slutten av 1200-tallet da kong Magnus innførte den 60- årige odelshevd. Poenget er uansett at rundt år 1300 var det fortsatt slik at lang genealogi- helst tilbake til den som ryddet gården- ga rett til jord. Og genealogi og jord var utgangspunktet for status og rang. *"The farm was considered not only as an object but also as a kind of extension of the owner's personality, and organically and inseparably one with it"*.⁶³ I et slikt perspektiv er det lett å se hvorfor Ottar, i eddadiktet Hyndluljod, gikk til de døde for å få ættekunnskap.

Fetisjisme og politikk

De døde hos sakalavaene er bærere av makt og maktmidler også på andre måter. Både hos sakalavaene og i norsk yngre jernalder finnes det sakrale kongedømmet ("*divine kingship*"), og hos de førstnevnte oppbevares de jordiske rester av kongene i et isolert mausoleum hvor den levende regent ikke har adgang.⁶⁴ Kongens sentrale oppgave er å vokte mausoleet, å inneha kontrollen over det som legitimerer hans rett til makt. Får rivaliserende kongsemner hånd om relikviene mister han dermed retten til å regjere. Kontrollen over restene av de døde konger, inklusive den første, er nemlig en forutsetning for å kunne fungere som det ypperste levende medium og dermed være den som har størst makt i kraft av den sterkeste kontakt med de mektigste av de døde.

Et annet, parallelt eksempel som kan belyse viktigheten av kontroll med de døde kongers jordiske levninger, er fra Samoa i Stillehavet.⁶⁵ Samfunnet er et høvdingedømme med en fastboende jordbrukende befolkning

("KTPSA"), der det vesentlige av produksjonen finner sted innenfor rammene av den enkelte husstand, og der slektskap er den organiserende faktor. De døde gravlegges i graver hvis form og størrelse er avhengig av avdødes status, og status er noe en tilkjemper seg gjennom bl.a. allianser. På et gitt historisk tidspunkt klarte lederen for én av flere stridende parter, *Vai'upu*, å tilkjempe seg den ledende høvdingposisjonen. Da han døde ble han gravlagt i et stort monument. Straks brøt stridigheter løs, og det var hele tiden slik at den fløy som hadde overtaket skyndte seg å gravlegge sin leders døde forfedre i et nyoppført gravkammer i det området *Vai'upu* var blitt gravlagt. *Vai'upu*s jordiske rester hadde hans fløy tatt med seg da de flyktet.⁶⁶ Hensikten med å overføre sine døde forfedre til det aktuelle området- som var det viktigste politiske senter i øygruppen- var klar: Det var et symbol på at det var nettopp deres slekt som hadde makten i landet. Dette bør kunne ses som, mht. stedskontinuitet for maktsymboler, en klar parallell til hvordan situasjonen med Jellinge er tolket: Ved å overføre den døde konge fra gravhaugen til krypten under kirken oppnår kongeætten å få fram "*an expression of continuity in midst of religious change*".⁶⁷ Den dominerende ideologi skifter men kongeætten er den samme- maktsymbolene skifter men stedet der symbolene bygges er det samme.⁶⁸ I samoanernes tilfelle er både lokalitet og ideologi de samme, men herskerne skifter.

Her observerer vi to forhold: For det første at samoanerne har en fedrekult, som hos sakalavaene og i det norske området. For det andre at det alle tre steder legges stor vekt på den politiske og den religiøse verdien av de jordiske rester av døde ledere. Eksempelet med Halvdan Svarte som ifølge Snorre etter sin død ble delt i fire, og hver del hauglagt i sin region, er kjent. Snorre forklarer selv hvorfor det ifølge tradisjonen skjedde på denne måten: "*Alle bad dei om å få liket med seg og leggje det i haug i sitt fylke; dei venta seg gode åringar om dei fekk det*".⁶⁹ Gurevich kommenterer slik: "*The entire population might benefit by the prosperity magically associated with his person*".⁷⁰ Snorre understreker at hodet ble hauglagt på Stein på Ringerike- om de andre kroppsdelenes sier han intet. Dette trekk- at hodet er det viktigste ved kroppen- finner vi også hos sakalavaene.⁷¹ "*The head is the most sacred part of the body*", og hodet av deres døde ledere må ikke berøres av andre enn noen få utvalgte. Et trekk som derfor er en viktig del av samfunnsstrukturen hos samoanerne og sakalavaene, er fetisjismen.⁷² Det samme finner vi i det norske materialet: "*(People) believed that a certain portion of the owner's personality was transferred to the object he*

owned",⁷³ at det å inneha gjenstander som hadde tilhørt hellige personersærlig konger og høvdinger- ga innehaveren del i disses kraft, en religiøsmagisk egenskap overført ved gjenstandene. Dette finner vi igjen i det at Grette gjerne vil beholde et sverd, et slektsklenodie, som han tok med seg fra Kår den gamles gravhaug. Men bonden, som visste hva sverdet hadde av egenskaper, ville ikke gi det fra seg.

Snorre framhever det religiøse aspektet- gode åringer- men samtidig påpeker han også det politiske: Det var "dei beste menn", eliten fra de fire sentrale landskap på Østlandet som krevde liket, nemlig fra Romerike, Vestfold, Hedmark og Ringerike. Også det politiske aspektet blir understreket for sakalavaene ved at de lager relikvier av sine avdøde konger, og den leder som har kontrollen over relikviene har den legitime rett til kongemakta. Det samme gjelder samoanerne: Den gruppe som kan gravlegge sin leders døde forfedre på et bestemt område viser dermed at de har legitim rett til makta i landet.

Defamering

Det er i lys av dette handlingsmønster fra sakalavaene og samoanerne vi må kunne tolke en stor del av de norske tilfeller av haugbrot, nemlig med det utgangspunkt at endel av haugbrotene har en politisk motivasjon. Flere norske haugbrot kan gjennom dette forklares med at motivet har vært å defamere, nedverdige eller ærekrenke, avdødes ætt og dermed framheve sin egen. Gjennom både å hente ut avdødes skjelett, de gjenstander som var nært knyttet til avdøde (klær, smykker, sengeutstyr), og sentrale gjenstander som symboliserte ættens makt (våpen, tepper, rideutstyr). Samt å ødelegge det som ikke kunne tas ut- som selve skipet. Andre maktsymboler har sannsynligvis blitt fjernet samtidig, for å bli tatt i bruk av den defamerende ætt for å vise at nettopp den hadde makta, jfr. sakalavaenes kontroll over relikviene, men det kan vi ikke få noen avklaring på gjennom det framlagte materialet. Noe av det Brøgger påpeker som viktig, nemlig at haugbrotet må ha foregått ved høylys dag og over flere dager, tilsier nettopp at dette må være en politisk handling: Den rivaliserende, og for tiden mektigste ætt både ønsket og var nødt til å vise- så alle så det- at den var mektigst. På denne måten slo seierherren to fluer i en smekk: Han defamerte den beseirede ætt samtidig som han avskjærte den beseirede ætts muligheter til å kommunisere med den viktigste av deres døde forfedre.

De haugbrot som bør kunne forklares på denne måten er Oseberg, Gok-

stad, Grønhaug og Borre nr. 7. Alle disse er storhauger, og særlig de to førstnevnte høver godt i og med at de ligger som politiske revirmarkeringer utenfor gravfeltkontekst.

Disse brot kunne også vært tolket som eksempler på translatio, hadde det ikke vært for hærverket i Oseberg, Gokstad og Grønhaug. I Borre vet vi ikke om det har vært utført hærverk, men her kan en alternativ hypotese fremmes: Siden alle storhaugene her ser ut til å være utsatt for brot, og siden det er et gravfelt som må tolkes som å huse representanter for en regional eller overregional elite, så kan vi i lys av eksempelet fra Samoa se brotene som uttrykk for at den stedlige ætt har flyktet fra en rivaliserende ætt og tatt med seg sine viktigste forfedre. Men dette for den videre forskingen omkring Borre evt. avklare.

En tredje mulighet er at denne type brot var resultat av de tidlige kongers kristningsverk gjennom å ødelegge gravhauger som var åsted for sentrale kultiske funksjoner av før- kristen type. Men tatt i betraktning tendensen i Olav Tryggvassons saga må vel denne muligheten regnes som en av de minst pålitelige eksempler på mulige årsaker til haugbrot.

Nekromanti

Et fenomen som vi finner i det norske materialet (Eggjasteinen), men som ikke er omtalt hos samoanerne, er nekromantien. Flere av de norske haugbrot kan være resultat av nettopp dette. Hos sakalavaene blir det utøvet nekromanti: *"The only living persons who would violate the proper separation between the living and the dead are witches or sorcerers bent on compounding medicines out of the dead or things or places associated with the dead in order to kill people"*. Det er kanskje denne praksis vi finner spor av i endel av haugbrotene, kanskje helst kvinnegravene. Både hos sakalavaene og i det norske materialet blir kvinner sett på som spesielt egnede som medier. Dette betyr at disses jordiske rester og gjenstander fra disse avdøde vil bli oppfattet som spesielt fulle av magiske egenskaper. Som sådan vil disse gravene derfor kunne forventes å bli utsatt for brot, nettopp med årsak i nekromanti. Det er derfor nærliggende å tenke seg at dette er volvenes graver. De gravene som kan ha blitt brutt av slike orsaker er Tranås, Hovsneset, Sandvika og Holmedal.

Alle disse haugbrot kunne også ses på som eksempler på defamering, men da det ikke er bedrevet hærverk er denne forklaringen lite sannsynlig. Translatio er av samme grunn sannsynlig, men i så fall burde ikke gjenstan-

dene vært fjernet eller deler av skjelettene ha ligget igjen. Altså blir nekromanti den mest sannsynlige forklaringen.

Den siste graven, Storem, er det vanskeligere å avgjøre orsak til haugbrot for. Det er en mannsgrav, den er ikke spesielt framtreddende i regionen, den bærer ikke spor av hærverk utover at skjelett og gjenstander er fjernet. Dermed faller- av samme grunner som for kvinnegravene- forklaringene defamering og translatio bort. Vi står tilbake med den tolkning at grava er blitt utsatt for haugbrot i den hensikt å ta ut gjenstander for å bedrive nekromanti. Det blir da nærliggende å oppfatte den avdøde som en trollmann- eller i alle fall en person med særlige egenskaper som han ikke nødvendigvis hadde i kraft av spesielt høy sosial status.

Ingen kommunikasjon

Kildematerialet rommer også eksempler på det vi kan kalle mangel på kommunikasjon. Det omtalte kapittel i landsloven, "Om jordgravet gods", handler nettopp om tilfeller av gravplyndring for vinnings skyld. *"Nu bryter nogen haug eller nogen graver i anden mands jord uten eierens lov, han skal føre tilbake til grundeieren det som han fandt og betale landnam og jordspilde til grundeieren".*⁷⁴ Hele kapitlet dreier seg om fordeling av retten til det som blir funnet i jord eller evt. i gravhauger. At det ikke dreier seg om ulovlig graving etter dyregriper til nekromanti, men kun etter verdifulle gjenstander, ser vi av kapitlets innledning: *"Om nogen finder jordgravet gods...om han lyser (sit fund) etter loven..."*. Ingen ville *"lyse etter loven"*- særlig ikke så seint som rundt år 1300- at vedkommende hadde gravd opp et skjelett for å benytte det til "trolldom"!

Når forholdet blir påpekt i lovtekst på slutten av 1200-tallet kan det ikke bety annet enn at fenomenet gravrøving for vinnings skyld ikke var ukjent. Ser vi Grettes haugbrot på Haramsøy i denne sammenheng- en saga nedskrevet på 1300-tallet- så kan vi forstå sammenblandingen i sagaen av at Grette både skulle stanse gjengangeri, hente ut dyregriper og plyndre gods og gull.

To forklaringsmuligheter på brot i våre omtalte hauger kan utelukkes for samtlige. For det første skattejakt. Gravde noen etter verdifulle gjenstander hadde de ikke hatt grunn til å ta med seg skjelettene eller drive nødvendig hærverk. Det er heller ikke sannsynlig at så store og tidkrevende arbeider for vinnings skyld ville kunne utføres uten at samtiden hadde reagert med å stanse det. De brot som kan kontrolleres mht. tidspunkt for utførelse viser

som nevnt at de ble gjennomført kort tid etter gravleggingen.

Det andre er at gravene skulle være brutt opp fordi avdøde plaget de levende i unødig stor grad. I så fall hadde det ikke vært nødvendig å ta med seg de døde gjenstander også- kun den døde. Særlig ville så vært tilfelle dersom den døde skulle i kristen jord for der å hvile i fred.

KONKLUSJON

Vi har argumentert for at det er flere mulige tolkninger mht. spørsmålet om hvem som begikk haugbrot og hvorfor. Vi ser også at forklaringene er mer komplekse enn hva Brøgger foreslå. Videre må vi heretter forvente å finne eksempler på haugbrot lenger tilbake i tid enn vikingtida. At vi hittil ikke har funnet dem kan skyldes mangelfull dokumentasjon.

Vi mener å finne et mønster i det analyserte materialet som helhet. Det dreier seg om kommunikasjonen mellom de biologisk og sosialt levende ("levende") og de biologisk døde men sosialt levende ("døde"). Om opprettholdelse av denne kommunikasjonen, for egen og andres del. Eller brudd på den, for andres ulempe og/eller egen fordel. Da ser vi bort fra den andre hovedkategorien: Ingen kommunikasjon. Slik praksis finner vi fortsatt den dag i dag i form av bl.a. arkeologi.

Kommunikasjonen kan igjen deles inn i to undergrupper, som vi kan kalle konstruktiv hhv. destruktiv kommunikasjon. I begge tilfeller er det likevel snakk om at de levende forholder seg til de døde, sine egne eller andres.

Den konstruktive kommunikasjon omfatter eksempler der de levende verner om eller beskytter/ verner seg mot de døde, samt der de levende søker hjelp hos de døde eller de døde kommer de levende til unnsetning. Hovedholdningen er at de døde og de levende tross alt er en del av et felles hele, selv om de hører hjemme i hver sin sfære av denne helheten. Samtidig er de levende avhengige av de døde pga. deres viten. Forsøk på å endre denne orden vil føre til uorden og i verste fall kaos.

Likevel vil det alltid være noen som utfordrer samfunnsordenen. Den destruktive kommunikasjon ser vi eksempler på når de levende eller de døde setter seg opp mot samfunnets normer og regler. Enten i form av handlinger fra personer som allerede befinner seg på kanten av eller utenfor samfunnet, som gjengangeri. Eller fra volver og trollmenn, altså nekromanti. Eller fra personer som befinner seg i en mellomposisjon mellom de levende og de døde i egenskap av sin "kraft", altså samfunnseliten, som fo-

retar defamering i den hensikt å utvide sitt maktgrunnlag.

Det ligger også et mulig tidsaspekt, en utvikling, innenfor formene for kommunikasjon og spørsmålet om kommunikasjon eller ikke: Fra 400-tallet og langt inn i middelalderen finner vi alle former for konstruktiv kommunikasjon. Som galdring, utesitje og ofring til forfedrene. Den destruktive kommunikasjon i form av nekromanti har vi belegg for fra slutten av 600-tallet og godt inn i middelalderen. Defameringen som fenomen ser ut til å være velutviklet i vikingtid- muligens har den røtter i 700-tallet. Plyndring og graving i vinnings hensikt finner vi først klare spor av i middelalderen.

En forklaring på denne mulige utvikling innen kommunikasjonsformene kan vi kanskje finne i den generelle utviklinga av maktforholdene i jernalderen og inn i middelalderen: Fra makt over mindre til makt over stadig større befolkningsenheter og geografiske enheter. Samtidig med en kvalitativ utvikling av maktas karakter: Fra å være basert på ættetilhørighet og en legitimitet i kraft av å være den fremste i kommunikasjonen med ættas forfedre, til persontilhørighet og en legitimitet i kraft av en maktrett gitt av en transcendentel gud. I en slik prosess vil venerasjonen for de etablerte normer gradvis endres og stadig "hardere" midler vil bli tatt i bruk i maktkampene på de forskjellige sosiale og politiske nivåer i samfunnet. Fra "den pietetsfulle utesitje" via nekromanti til defamering. Bruddet på kommunikasjonen kan således forklares gjennom den normendring som gradvis fulgte i deler av samfunnet nor samfunnseliten stegvis kjempet igjennom et religionsskifte, en profanisering av kongedømmet, en løsrivelse og profesjonalisering av kultledelsen og en stat.

Det som er felles for alle eksemplene på haugbrot, både tilfellene med og uten kommunikasjon, er at det søkes i fortida etter immaterielle eller materielle kvaliteter, verdier, som kan gi makt, eller grunnlag for makt, om de forvaltes rett. Sagt på en annen måte: I stratifiserte samfunn er ikke historisk kunnskap, eller kunnskap om historia, jevnt fordelt. Å ha den og å gjenskape den gir makt og autoritet. Å ikke ha den betyr oftest maktesløshet og sosial undertrykkelse.

A. Jan Brendalsmo & Gunnhild Røthe
Tønsberg

Noter

1. En stor takk til Jenny-Rita Næss, Gro Steinsland og Else Mundal for grundige og konstruktive kommentarer til manus. Likeledes takk til Per Haavaldsen ved AMS, Jan Henning Larsen ved UOO og Oddmund Farbregd ved UNIT for del i deres innsikt om haugbrot i respektive museumsdistrikter.
2. Blom Svendsen (red.) 1959:113f.
3. Med norrøne menes her før- historiske dvs. før- kristne graver.
4. ref. Andersen 1951, Krogh 1983.
5. Brøgger 1945:3.
6. op.cit. s.41.
7. Farbregd 1972, 1988a og b, Høeg 1990, Myhre 1991; tolkninger: Fett 1948.
8. Vi skal her ikke gå inn på de kjente etterreformatoriske plyndringssakene, som f.eks. graving for salg av gjenstander (ref. Grieg 1943:645f) eller salg av samiske skjeletter (ref. Holck 1990:66f) på 1800-tallet. Det bør også nevnes her at utgangspunktet for denne artikkelen var at det skulle være fire forfattere, fra hvert sitt fagområde, derunder en etnolog, for derigjennom å kunne følge fenomenet "de levendes forhold til de døde" helt opp til vore dager. Her ligger det mao. en forskingsoppgave og venter: Samfunnse-litens religion versus folkets religiøsitet.
9. Gurevich 1969:51.
10. Et ikke ukjent eksempel fra vår egen samtiden på viktigheten av å kontrollere sin historie, i legitimerende sammenheng, finner vi i staten Israels plyndring av fornminner i Midt-Østen for å "bevise" sin rett til geografisk område. For dette er de da også ved flere tilfeller blitt fordømt i FN- sammenheng (f.eks. United Nations Yearbook 1970:264, 1971:182, 1974:227). Tilsvarende og lignende forhold andre steder finnes omtalt i bl.a. Meyer 1974 og Bandaranayake 1978.
11. Materialet som presenteres her gir seg ikke ut for å være komplett, hvilket heller ikke er noe poeng i seg selv. Vi anvender oss av hva Brøgger publiserte i nevnte artikkel i 1945 samt det vi har klart å få tak i gjennom forespørsler hos nøkkelpersoner.
12. Farbregd 1972.
13. Høeg 1990, Myhre 1991.
14. Farbregd 1988a og b.
15. Brøgger 1945.
16. Farbregd 1988:11.
17. Farbregd, pers. komm.
18. Brøgger 1945:9.
19. Høst 1976:29.

20. op.cit. s. 63.
21. Grønvik 1985.
- 22 op.cit. s163.
23. op.cit. s. 154f.
24. Ström 1961:171.
25. Nielsen 1968.
26. Om begrepsbruken se Ström 1974, forøvrig diskusjonene i Andersson 1984 og Miller 1986a.
27. Kristjansson 1988:29.
28. Grogalder str. 1; Mortensson-Egnund 1974:214.
29. Å gale gode galdrer betyr å synge med høy, skingrende stemme strofer med positivt virkende magisk kraft.
30. Ohlmarks 1936:272.
31. Blot har flere betydninger (NGL V), således 1/ offerdyrkelse av de før- kristne guder og overnaturlige vesner 2/ selve den ofrede gjenstand og 3/ besvergelse, forban- nelse. Det ser ut til, jfr. Sahlgren 1915:147f, at ordets opprinnelige betydelse har vært "med besværlser eller trollsånger anropa, besvärja (en gud)".
32. Hyndluljod str. 1; Mortensson-Egnund 1974:89.
33. Balders drømmer str. 4; Holm-Olsen 1975:143.
34. Sigerdrivamol str. 4, op.cit. s. 228.
35. Sigerdrivamol:6, op.cit.
36. Robberstad 1969:44. Et horg er av Robberstad (op.cit. s. 339) definert som "ein upp- lødd steinhaus eller eit steinalter, eller eit gudehus av stein eller tre."
37. op.cit. s. 47.
38. Å være ei trollrida vil si å bli beskyldt for å være besatt av trolldom slik at man kunne ri på folk og fe som ei mare.
39. NGL II:308. Oversettelser av dette og de følgende lovsitater er ved Trygve Skome- dal.
40. NGL II:362.
41. NGL I:182.
42. Sagaenes kildeverdi har lenge vært diskutert. Forfatterne støtter de synspunkter som kommer fram i f.eks. Miller 1986b note 8 og 1991:76, Durrenberger 1985, Byock 1984, som bl.a. går ut på at selv om kronologi og dialog er fiktive, så er ikke beskrivelsen av de sosiale forhold fiktive. Moderne sosialantropologiske studier av førindustrielle sam- funn bekrefter dette ved klare paralleller. Eller for å si det med Feeley-Harnik (1978:413) med utgangspunkt i et tilsvarende forhold på Madagaskar: *"There has long been a dispute about the distinction between myth and history, in which myth was gene-*

rally attributed to the primitives, history to the more scientific peoples of the western world and occasionally selected Asians. Apart perhaps from the magic of the written word, chronology is generally taken to be one of the significant differentiating factors, as if, by virtue of the birth of Christ and some complicated calculations involving the rotation of the earth around the sun, we have succeeded in objectifying the past actions of persons. (-) History and genealogy are not rationally conceived devices for ordering past experience, to be perfected by an ever more enlightened humanity or to be manipulated by clever politicians. They are themselves 'mystical symbols' of precisely the sort to which Fortes and Evans-Pritchard (1940:23) refer in the introduction to African political systems. They serve to mediate social intercourse. The creation and transmission of history is a ritual act which asserts certain existential ideas about the nature of man and the world and relations between people, particularly relations of dominance and subordination".

43. Mundal (1979:11) påpeker i intr. til sagaoversettelsen at denne dateringen er omstridt.
44. Soga om Øyrbyggene, s. 10-11.
45. Flateyjarbok II:6+7.
46. Olav Geirstadalv opptrer også i andre sagaer.
47. Gunnes (1974:155f) antyder at denne og lignende historier om Olav Haraldsson bør kunne oppfattes dithen at samtiden mente at Olav hadde sine egenskaper i arv i kraft av at han var av kongeslekt, et argument som styrker tanken om det sakrale kongedømmet.
48. Huntington and Metcalf 1979:1.
49. På hvilket tidspunkt et menneske blir biologisk og sosialt levende er også gjenstand for kulturelle og historiske forskjeller, jfr. abortdebatten i f.eks. Irland de siste månedene. Seinst fra 1600-tallet av har vi skriftlige opplysninger om gravlegging av aborter (Høgsæt 1990:135, Hodne 1980:120). En interessant forskingsoppgave kunne derfor være å undersøke hva som avgjør samfunnets holdning til hvem som aksepteres som (biologisk og sosialt) samfunnsmedlem med gravrett og hvordan og hvorfor disse holdninger endres over tid. Også idag kan det i Norge skifte fra sogn til sogn hvorvidt f.eks. et dødfødt barn får egen grav/ gravstein.
50. Den dypere grunnen til at både konge og kirke ville kvitte seg med fedrekulten, ligger i at disse instanser representerte samfunnselitens holdning i middelalderen til hva som skulle være den dominerende ideologi, den ideologiske bærekraft som føydalsamfunnets legitimitet hvilte på: Nemlig den kristne religion (jfr. Brendalsmo 1989, 1991).
51. Alle henvisninger til sakalavaene er til Feeley-Harnik 1978.
52. Sakalavaene er en av de grupper som bl.a. Fuglestad 1979 henviser til i sin diskusjon av det sakrale kongedømmet i Norge i før-kristen tid, særlig tiden ca. 500-850. Han

- henter analogier fra førkoloniale afrikanske samfunn, av samme hovedtype som det norrøne: "*a kinship-type pagan society made up of (a vast majority of sedantary) agriculturalists*". Vi slutter oss til hans argumentasjon for hvorfor bl.a. sakalavaene kan anvendes i komparasjon (op.cit. s 47-51), der de viktigste argumenter er at de sentrale felles-trekk innenfor alle "KTPSA" er at disse samfunn er "*made up, not of individuals, but of kindreds*" og at "*religious beliefs permeate every aspect of individual and social life*". Han understreker at ingen "KTPSA" er identiske, men at det i så og si alle slike samfunn finnes en underliggende felles konseptuell struktur, et felles kulturelt rammeverk.
53. jfr. også Fortes 1966, der representativiteten ved forfedrekult, som et gjennomgående trekk i de afrikanske religiøse systemer, blir kommentert ved at "*it so pervades their social life as to put them on a par with the Chinese and the Romans in this respect*" (s. 122).
54. KLNK samt Grambo 1984.
55. Odin vekket den døde volven for å få innsikt i tilværelsens skjulte sider.
56. Dette problemet finner en fortsatt spor av i Norge på 1600-tallet (Høgsæt 1990:137). En konkret måte i norsk vikingtid å holde de døde i ro i grava på- ifølge Brøgger (1945:35)- var å legge ved et stykke voks. Dette hindret gjengangeri. Mørck (1914) kjenner til 6 graver i Norge fra perioden som inneholder voksbitene- samtlige kvinnegraver. I tillegg kommer voksfunn i Grønhaug og en grav i Gullkronen på Sem ved Tønsberg, begge båt- og mannsgrever (Brøgger) samt fra Danmark voksfunnene i Mammen og Jellinge (Mørck).
57. Nok et interessant trekk ved sakalavaenes historiebeskrivelse, i forhold til debatten om sagaenes kildeverdi, er følgende: "*Sakalava mediums do not portray their sovereigns in the prime of life; they portray them in the act of dying. The cause of every sovereign's death is as well known as his death day, a weekly observance in his domain. It is precisely that venerable age, that ominous weakness, that suicidal drinking, that disastrous sea voyage, to which clothing, language, every gesture bears witness. After all, as they say, that is what killed him. His more vigorous attributes merely kept him alive*". Dette er jo som en beskrivelse av kongesagaene, spesielt Ynglingasagaen.
58. "*The head of the kindred of the most ancient gard within a given region occupied a position remarkably similar to that of a West African earth-priest*". (Fuglestad 1979:63)
59. Schjødtt 1990:61.
60. Hos sakalavaene er en ætts autoritet ikke bare basert på hvorvidt den har nær genealogi, kun slaver mangler logisk nok ætt, men viktigere er det å kunne føre ætten langt tilbake: "*The royal genealogy can be extolled from its foundation. Genealogies of noble groups begin only from the time they were ennobled by the monarchy. Those of commoners are usually no more than four or five generations deep, whereas royal servants*

have no ancestors at all, having been snatched from their homelands or bought as slaves". Vi ser igjen klare strukturelle likheter med det norske materialet. Tilsvarende beskrives hos Fortes 1966:132f

61. Snorres bruk av Ynglingatal i kongesagaene må ses i en slik sammenheng: Lang ætt gir legitim makt, jo lengre genealogi jo større rett. Andre storætter har også avstamning fra gudene, som skjoldungene og håløygene.
62. Bolk VI, kap. 16 "Om jordgravet gods". Ang. tolkningen, se note 3 samme sted.
63. Gurevich 1978: 409.
64. jfr. Schjødt 1990, Fuglestad 1979.
65. Alle referanser til Samoa er fra Hjarnø 1979.
66. Dette gir unektelig assosiasjoner til å oppfatte gravsteder av typen Borre-gravfeltet som noe mer enn bare et gravsted for én ætt.
67. Krogh 1983: 214.
68. Den samme observasjon mht. stedskontinuitet for kult er gjort i Vestfold, idet minst 64% av middelalderkirkene ligger mindre enn 100 m fra del av synlig gravfelt (Brendalsmo 1990:49).
69. Soga om Halvdan Svarte, 9.
70. Gurevich 1978: 406.
71. Dette understrekes ved at i forhistoriske graver ligger gjerne det meste av gravgodset plassert nær hodet på den gravlagte.
72. Nøytralt oversatt, dyrkelse av en gjenstand som betraktes som bærer av en hemmelighetsfull makt.
73. Gurevich 1968: 136 med der anførte kilder.
74. Magnus Lagabøters landslov, VI:16.

Litteratur

- Andersen, Harald. Tomme høje. *KUML*. 1951.
- Andersson, Theodore M. The thief in Beowulf. *Speculum* 59/3. 1984.
- Bandaranayake, Senake. *Arkeologi och imperialism*. 1978.
- Brendalsmo, A. Jan. Fra gavegiver til lovgiver- En diskusjon om legitimitet i statsdannelsesprosessen, med vekt på de tidlige byene. *META* 4/ 89. 1989.
- Brendalsmo A. Jan. Kirkesteder i Vestfold: Hvem bygde kirker og hvorfor- hvor ble kirkene bygd og hvorfor? Skisse til problemstillinger omkring kirkebyggeriet. I: Brendalsmo/ Vea (red.) *Vestfoldkirkene- bygning, landskap og samfunn*. 1990.

- Brendalsmo, A. Jan. Å ta trua. Religion og makt under statsdannelsen i Norge. I: Birgitta Wik (red.): *Sentrum- periferi. Sentra og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid*. Gunneria 64. 1991.
- Brøgger, A.W. Oseberggraven- haugbrottet. *Viking*. 1945
- Byock, Jesse L. Saga form, oral prehistory, and the Icelandic social context. *New literary History, Vol. XVI, no. 1*. 1984.
- Durrenberger, E. Paul. Sagas, totems and history. *Samfélagstidindi*, b. 5. 1985.
- Farbregd, Oddmunn. Emballasjen like viktig som innhaldet. *Nicolay nr. 12*. 1972.
- a: Kvinneliv i vikingtid: Kven var kvinnene som ligg i langhaugar? *K.A.N. nr. 7*. 1988.
 - b: Gåtefulle kvinnegraver på Jøa. *Årbok for Namdalen 1988*. 1988.
- Feeley-Harnik, Gillian. Divine kingship and the meaning of history among the Sakalava of Madagascar. *MAN vol. 13, no. 3*. 1978.
- Fett, Per: Grette på Haramsøy. *Tidsskrift for Sunnmøre historiske lag 1946-47, 29. og 30. årgang*. 1947
- Flateyjarbók I-III. En samling af norske konge-sagaer. 1862.
- Fortes, Meyer. Some reflections on ancestor worship in Africa. I: Fortes, M. and Dieterlen, G. (ed.): *African systems of thought*. 1966.
- Fuglestad, Finn. Earth-priests, "Priest-chiefs" and sacred kings in ancient Norway, Iceland and West Africa. *Scandinavian Journal of History* 4. 1979.
- Grambo, Ronald. En seidekvinne på Grønland. Noen tanker om et avsnitt i Eiriks saga rauda. *Middelalderforum* 9, Nr. 3/4. 1984
- Grieg, Sigurd. *Vestfolds oldtidsminner*. 1943.
- Grønvik, Ottar: *Runene på Eggjasteinen. En hedensk gravinnskrift fra slutten av 600-tallet*. 1985.
- Gunnes, Erik. Divine kingship. A note. *Temenos, vol. 10*. 1974.
- Gurevich, Aron Ya. Wealth and gift- bestowal among the ancient Scandinavians. *Scandinavica, Vol. 7, nr. 1*. 1968.
- Space and time in the Weltmodell of the old Scandinavian peoples. *Medieval Scandinavia* 2. 1969.
 - The early state in Norway. I: Claessen and Skalnik (ed): *The early state*. 1978.
- Hjarnø, Jan. Gravformer, primitive penge og politiske alliancer på Samoa. *Hikuin* 5. 1979.

- Hodne, Bjarne. *Å leve med døden*. 1980.
- Holck, Per. *Den fysiske antropologi i Norge*. 1990.
- Holm-Olsen, Ludvig. *Edda-dikt*. 1975.
- Huntington, Richard and Peter Metcalf. *Celebrations of death. The anthropology of mortuary ritual*. 2. ed. 1979.
- Høeg, Helge Irgens. *Innberetning om pollenanaalyse på Borre 1989*. Arkivinnberetning. 1990.
- Høgsæt, Ragnhild. Begravelsesskikker og trosforestillinger i det gamle bondesamfunnet- en feilkilde når en bruker de eldste kirkebøkene til å studere dødelighet? (N) HT 2/ 1990.
- Høst, Gerd. Runer. *Vore eldste norske runeinnskrifter*. 1976.
- Kristjansson, Jonas. *Eddas and sagas*. 1988.
- Krogh, Knud J. The royal viking- age monuments at Jelling in the light of recent archaeological excavations. A preliminary report. *Acta Archaeologica* 53/ 1982. 1983.
- Kulturhistorisk leksikon for Nordisk middelalder (KLNM). 2. oppl. 1982.
- Meyer, Karl. *The plundered past: The traffic in art treasures*. 1974.
- Miller, William Ian. a: Dreams, prophecy and sorcery: Blaming the secret offender in medieval Iceland. *Scandinavian Studies* 58. 1986.
- b: Gift, sale, payment, raid: Case studies in the negotiation and classification of exchange in medieval Iceland. *Speculum* 61. 1986.
- *Bloodtaking and peacemaking. Feud, law and society in Saga Iceland*. 1991.
- Mortensson-Egnund, Ivar. *Edda-kvede*. 1974.
- Myhre, Bjørn. Borre- et merovingertidssenter i Øst-Norge. Upublisert manus. 1991.
- Mørck, Gustav. Voksfund i vikingetiden. Oldtiden. Særhefte: *Avhandlinger tilegnet Karl Rygh*. 1914.
- Nielsen, Niels Åge. Runestudier. *Odense University Studies in Scandinavian languages* 1. 1968.
- Norges Gamle Love indtil 1387* (NGL). udg. ved R.Keyser og P.A. Munch. Bind I- III+ V. 1846- 1849.
- Ohlmarks, Åke. Totenerweckungen in Eddaliedern. *ANF* 1936. Kristiania.
- Robberstad, Knut. *Gulatingsslovi* (overs.). 1969.
- Sahlgren, Jöran. Blota, blätsa och blotta. *Från Filologiska föreningen i Lund* 4. 1915.
- Schjødt, Jens Peter. Det sakrale kongedømme i det førkristne Skandina-

- vien. I: *CHAOS. Dansk- norsk tidsskrift for religionshistoriske studier*. 13/ 1990.
- Soga om Grette Åsmundsson. *Norrøne bokverk 11*. Omsett av Arne Ommedal. 1977.
- Soga om Halvdan Svarte. *Noregs kongesoger 1- 4*. Omsett av Steinar Schjøtt. 1979.
- Soga om Olav Tryggvasson. Etter Odd munk Snorresson. Omsett av Magnus Rindal. *Norrøne bokverk 46*. 1977.
- Soga om Øyrbyggene. Omsett av Jostein Høgetveit. Redigert av Else Mundal. *Norrøne bokverk 10*. 1979.
- Ström, Folke. *Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid*. 1961.
- *Nid, ergi and old norse moral attitudes*. 1974. London.
- Svendsen, H. Blom (red.). *Sem og Slagen. En bygdebok*. 1959.
- Taranger, Absalon. *Magnus Lagabøters Landslov* (overs.). 1904.
- United Nations Yearbook*. 1970, 1971, 1974.

DEN KÖNSSEGREGERADE KYRKOGÅRDEN

- ett utslag av Mariakult?

Inledning

Placeringen av gravar på de medeltida kyrkogårdarna omgärdades sannolikt av en massa regler som vi idag inte längre känner till. I några norska lagtexter finns dock exempel på bestämmelser om kyrkogårdens disposition, bland annat med hänsyn till de avlidnas samhälleliga status. I en av lagarna, den Äldre Eidsivathingslagen, finns också en unik mening som lyder "*Karlmenn skulu liggja firi sunnan kirkiu en konor firi nordan*", d. v. s. män ska ligga söder om kyrkan och kvinnor norr om (Norges Gamle Love indtil 1387, vol I. 1846). I den yngre Eidsivathingslagen är denna passus borta. Eftersom bestämmelser om könsuppdelad kyrkogård inte finns i de andra norska lagarna och heller inte i de svenska landsskapslagarna ligger det nära till hands att tolka paragrafen som ett utslag av en lokal tidigkristen sedvänja. Längre kände vi dessutom bara till ett fall där man tydligt tillämpat denna lag, nämligen på kyrkogården i Västerhus på Frösön i det under medeltiden norska Jämtland. Frågan är dock om inte könssegregering av kyrkogårdarna var betydligt vanligare än vad som hittills framgått-kanske rentav en generell tidigkristen företeelse. Förmodligen skulle det gå att finna fler antydningar till uppdelning på mans- och kvinnosidor i redan framgrävt material om man särskilt inriktade sig på det. Syftet med denna artikel är därför att fästa METAs läsares uppmärksamhet på fenomenet. Jag vill också försöka ge en trolig förklaring till varför könsuppdelningen gjordes.

De funna beläggen

Inom dagens svenska gränser känner vi fyra, på osteologiska grunder baserade belägg för könssegregerade kyrkogårdar. Dessa redovisas nedan helt kort. För närmare upplysningar i de enskilda fallen hänvisas till anförd litteratur.

1. Västerhus, Frösön i Jämtland (Gejvall 1960).

Kyrkogården visade sig ha varit i bruk från sent 1000-tal till 1300-talets

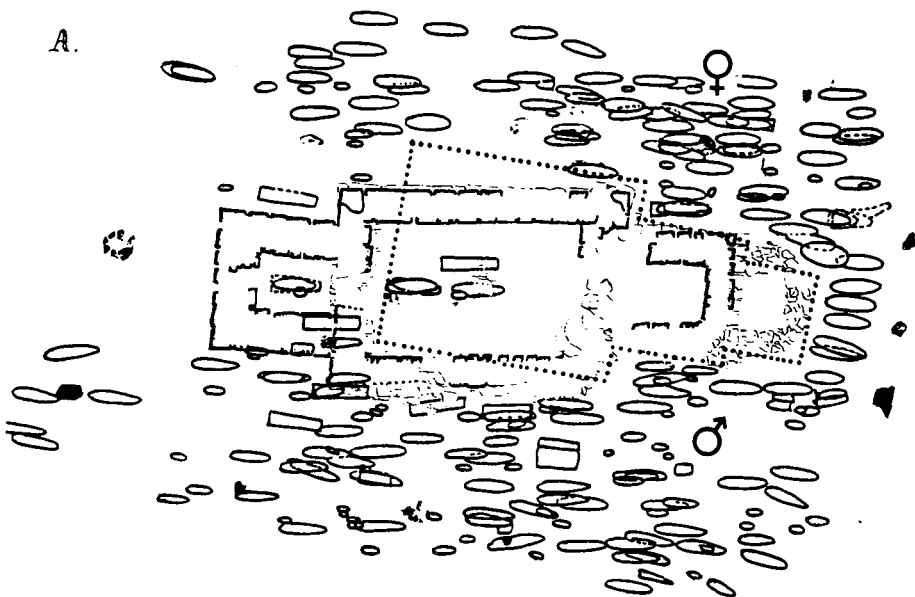

Fig 1. Plan över kyrkogrunnen och gravarna i Västerhus (efter Gejvall 1960).

senare hälft. Vid totalundersökningen av kyrkoplatsen framgick att könssegregeringen av de ca 400 gravarna hade tillämpats under hela denna tid. Genom gravarnas läge framträdde konturen av en äldre kyrkobyggnad belägen under, men ca 20° vriden i förhållande till den yngre stenkyrkan. Den äldre kyrkan antas ha varit en stavkyrka som inte lämnat några andra spår efter sig än ett "negativt avtryck" i form av en gravtom yta (fig. 1).

2. *Försäter, Österlövsta sn i Uppland* (Broberg 1990; Vretemark 1982a).

Ca 200 m SO om den nuvarande kyrkan upptäcktes år 1980 grunden till en äldre kyrka. Vid en arkeologisk provgrävning undersöktes 11 gravar. Av detta, i och för sig lilla material, framgick att kyrkogården hade en mans- och en kvinnsida. Dateringen spänner från sent 1200- tal till mitten av 1400- talet då den nya kyrkan stod färdig. Huruvida könssegregering tillämpades under hela användningstiden är vanskligt att säga med ledning av det fåtal gravar som grävts. Ingen "felplacerad" individ påträffades dock,

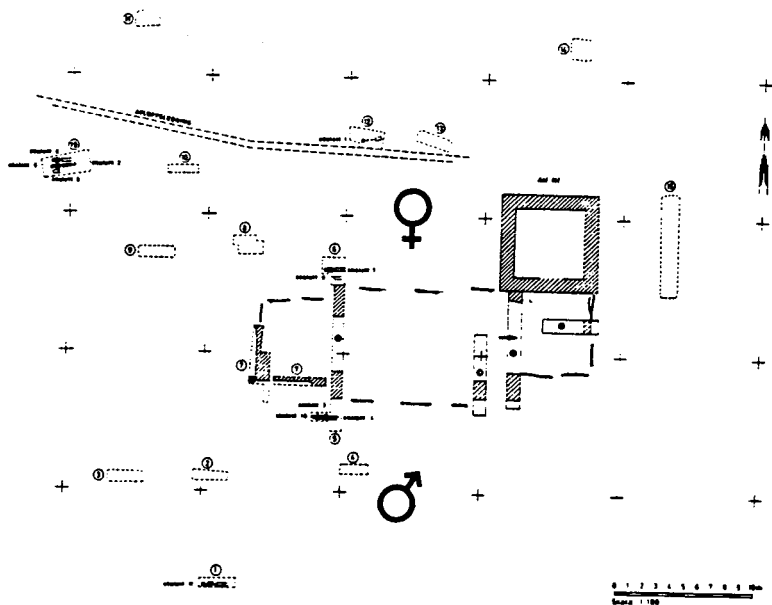

Fig 2. Plan över provschakten med grundmurar och gravar i Österlövsta (efter Broberg 1990).

så det är troligt att uppdelningen fortgått åtminstone under merparten av perioden (fig. 2).

3. *Karleby, Leksbergs sn i Västergötland* (Vretemark 1989 och 1992).

Genom "crop marks" upptäcktes läget för en grund till en träkyrka - betecknande nog på en åker som i folkmun kallas Kapellgårdet. Vid en utgrävning på kyrkplatsen undersöktes ca 100 av de minst 1000 gravarna. Norr om kyrkan fanns uteslutande kvinnogravar medan det var blandat söder om: Av de tidiga gravarnas något avvikande orientering samt en gravtom yta framgick att det funnits en äldre kyrka belägen på samma plats, men vriden ca 20° i förhållande till den yngre kyrkobyggnaden (jfr Västerhus). Fyra ca meterstora nedgrävningar markerade var den lilla kor-

lösa kyrkobyggnadens hörnstolpar stått. Runt denna äldsta kyrka fanns en könssegregerad kyrkogård, tagen i bruk senast i mitten av 1000-talet. När den yngre kyrkan byggdes i början av 1100- talet slutade man att dela upp gravarna efter de avlidnas kön. I samband därmed upphörde man också helt att använda den norra sidan. Kyrkogården utvidgades istället rejält åt söder där nu alla fick sin gravplats. Det är förklaringen till att de äldsta kvinno-gravarna fortfarande finns kvar- ostörda av senare gravgrävande. Under sent 1300-tal övergavs kyrkplatsen och kyrkan revs (fig. 3).

4. Nödinge sn i Västergötland (Lorentzon 1989; Vretemark 1982b).

Under den nuvarande stenkyrkan från 1100- talet påträffades vid renoveringsarbeten ett antal tidigmedeltida barkkistor. Dessa 11 gravläggningar tillhörde ett äldre kristet skede vilket framgick av en något avvikande orientering samt i några fall av att de gick in under stenkyrkans murar. De skelett som analyserades osteologiskt visade sig samtliga vara från kvinnor. Av detta anar vi att en äldre stavkyrka bör ha legat söder om den nuvarande kyrkan. Några arkeologiskt påvisbara lämningar av den torde dock vara

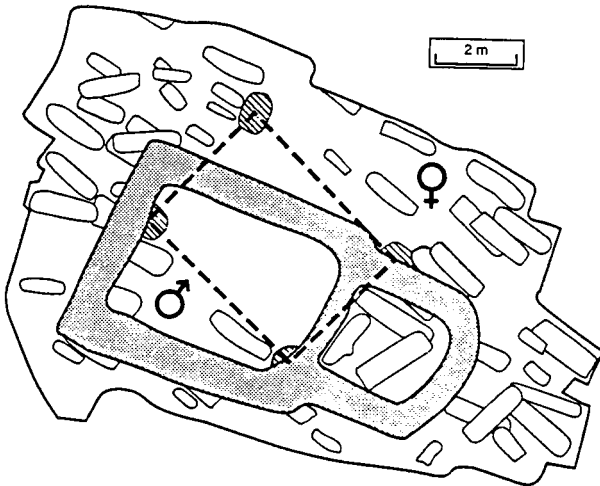

Fig 3. Plan över kyrkogrunden och de närmast belägna gravarna i Karleby (efter Vretemark 1989).

mansgravar söder om kyrkorna hade däremot i väsentligt högre grad förstörts genom upprepade gravgrävningar.

Mariakulten

Den något summariska genomgången av kända belägg visar att könsegregeringen var spridd åtminstone över ett område från Jämtland i norr till Västergötland i söder. I de västgötska exemplen tycks uppdelningen bara ha gjorts under den äldsta kristna tiden, medan man i Uppland och i Jämtland hållit kvar vid denna sedvänja även under högmedeltid. Principen att ha en könsegregerad kyrkogård tycks ha ingått som en del i "missionspaketet". Det finns nämligen inga förkristna traditioner i den riktningen. De hedniska gravfälten kan väl snarast antas ha hållit ihop familjen. Det var också grundtanken i den kanoniska rätten som föreskrev släktgravar med man, hustru, förfäder och barn tillsammans (Nilsson 1987, s. 133). Under tidig medeltid var dock denna kyrkorätt ännu inte kodifierad. (KLM Kyrkorätt, sp. 1).

I vilket sammanhang kan då denna begravningssed förklaras? Här finns förmodligen anledning att titta närmare på den under medeltiden så utbredda Mariakulten. Denna kult utgår från att den högste ingått förbindelse med något jordiskt. Maria var således den heligaste av alla jordiska varelser. Trots det är hon lite omnämnd i Bibeln där guddomen genom treenigheten framställs som utpräglat maskulin. Kristendomen framträder också tydligt som en mycket patriarkalisk religion och det var säkert inte "meningen" att Maria skulle bli föremål för en så omfattande kult. Den enorma dyrkan av Maria skall därför förmodligen ses som ett uttryck för folks behov av en kvinnlig guddom, en sorts motsvarighet till de modergudinnor som finns i de flesta religioner.

Mariakulten var uppenbarligen helt etablerad inom den kristna trossfären vid tiden för missionen i Norden. Bara i Västergötland finns flera runstenar med inskrifter som omnämner Maria. På en runsten från Barne-Åsaka t.ex lyder en mening: "Gud hjälpe hans själ och den heliga Sankta Maria". Mariakultens enorma genomslagskraft framgår bland annat av kalendarier med mängder av Mariahögtider under året samt att många kyrkor vigdes till Maria.

I varje kyrka bör det ha funnits särskilda altaren för Mariatillbedjan. Dessa var, och det är av centralt intresse här, belägna i långhusets norra del, ofta mot korväggen (KLM Mariaframställningar, sp. 387). Bland annat

med hänsyn till dessa altares placering har nordportalerna varit ämnade att användas av kvinnorna (KLM Kyrkoportal, sp. 707). I södra delen av långhuset fanns på motsvarande sätt Olavs- eller Mikaelsaltaren och sydportaler för männen. Kopplingen mellan nordportalen och Mariaaltarets placering är intressant. Om den norra sidan på något sätt ansågs ämnad till kvinnorna ligger det nära till hands att även utvidga det till att gälla kyrkogården. Nordsidan kunde alltså tänkas vara förbunden med Maria och därför förbehållen kvinnorna.

En egendomlighet är hur och varför nordsidan senare fick sitt dåliga rykte. Under medeltiden slutade man i allmänhet att begrava norr om kyrkan. Som vi sett i exemplet Karleby i Västergötland skedde det där redan i början av 1100-talet.

Förmodligen var det så också på Gotland medan man i de relaterade exemplen från Uppland och Jämtland utan betänkligheter fortsatte att nyttja nordsidorna så sent som under 1300- och 1400-talen. Genom etnologiska uppteckningar av muntliga traditioner kring kyrkogårdarnas användning ges talrika exempel på att nordsidorna var illa sedda: Nordsidan användes till självspillingar; det var skamligt att begravas norr om kyrkan; kriminella gravlades norr om kyrkan utan klockringning; på domedagen skulle kyrkan falla åt norr så de bättre gravarna låg söder om; fattiga begraves norr om kyrkan osv (Landsmålsarkivet i Uppsala, se sammanställning i Gejvall 1960, s. 115f). Först under slutet av förra seklet hävdes den dåliga stämpeln och hela kyrkogården fick samma status.

En lantlig begravningssed

Mariakulten som en bakomliggande faktor för könsuppdelningen på kyrkogårdarna ter sig mycket rimlig. Vad som i sammanhanget är mer förbryllande är att stadskyrkogårdarna aldrig delades på det här sättet. Tillräckligt många kyrkogårdsmaterial från urbana miljöer är tillvaratagna och osteologiskt analyserade, att vi utan tvekan kan säga att könssegregeringen var ett rent lantligt fenomen. Inte ens i tidiga tätorter som Löddeköpinge, det äldsta Lund eller Skara tycks principen ha tillämpats. Kanske var stadsmiljön och stadsbefolkningens sammansättning så avvikande från det dåtida "normala" samhället att vanliga regelsystem brutits och försvagats.

Det är således runt landsbygdskyrkorna som man kan förvänta sig att finna belägg för könsuppdelningen. Tyvärr är det inte så ofta fråga om utgrävningar av sådana. I de fall det ändå gjorts har dessvärre i allmänhet

bara själva kyrkan berörts. I Västergötland finns t. ex. ett flertal grunder utgrävda, där man bara dokumenterat murrester och inte ägnat någon tid åt arkeologi under "murnivå". Förutom att man missat den information som gravarna kan ge ifråga om gravskick och skeletten ifråga om människorna, har man också gått miste om viktiga pusselbitar i kyrkans kronologi och byggnadshistoria. Det framgår inte minst av de fyra exempel som relateras här. I två av fallen avslöjades, som framgått ovan, äldre kyrkobyggnaders lägen och utsträckning enbart tack vare gravarnas placering och de gravlagdas kön.

Slutord

Bruket att dela kyrkogården med kvinnogravar i norr och mansgravar i söder kan hänföras till äldsta kristen tid i Norden, åtminstone på landsbygdskyrkogårdarna i Sverige och Norge. Trots att senare begravningar ofta har suddat ut spåren och gjort mönstren otydliga för nutida arkeologer, kan denna ålderdomliga begravningssed beläggas i gynnsamma fall.

Det kvinnliga begravningsområdet på nordsidan, Mariaaltarets placering i långhusets norra del samt nordportalen som var förbehållen kvinnorna uttrycker antagligen samma sak, nämligen att den norra sidan i alla avseenden var särskilt ägnad åt kvinnorna och åt Mariakulten som det kvinnliga inslaget i trosuppfattningen. Idag finns bara brudparets och respektive släktingars placering i kyrkan vid bröllop kvar som en reminiscens av detta. Hänvisningen till den norra halvan av kyrkogården var ursprungligen inte något nedvärderande. Ur gudomlig synvinkel borde den norra sidan vara lika med den högra, dvs den som i kristendomen ansågs mer hedervärd. Nordsidans negativa prägel är sannolikt sekundär, kanske tillskapad i syfte att få gehör för den kanoniska rättens ideal- att hålla familjen samman även i döden.

Maria Vretemark

Skara

Litteratur

Broberg, A. 1990. Bönder och samhälle i stadsbildningstid. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 52.

Gejvall, N-G 1960. *Westerhus. Medieval Population and Church in the light*

of Skeletal Remains.

- Lorentzon, M. 1989. Märkliga fynd från grävningar i Nödinge kyrka. I: Skärvor och fragment. *Ålvsborgs läns museums Årsbok*.
- KLM *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, Bd 9 - 11. 1956-1978.
- Nilsson, B. 1987. Död och begravning. Begravningskick i Norden. Tanke och tro. *Studier till det medeltida Sverige* 3.
- Trotzig, G. 1969. Gegensätze zwischen Heidentum und Christentum im archäologischen Material des 11. Jahrhunderts auf Gotland. *Acta Visbyensia III*.
- Vretemark, M. 1982a. Osteologisk analys av skelett från Gamla kyrkogården, Österlövsta sn i Uppland. Opublicerad rapport. ATA.
- Vretemark, M. 1982b. Osteologisk analys av fyra skelett från Nödinge kyrka i Västergötland. Opublicerad rapport. ATA.
- Vretemark, M. 1989. Torkan gav traditionen liv. I: *Populär arkeologi 1989:1*.
- Vretemark, M. 1992. Kyrkplatsen i Karleby, Leksbergs sn i Västergötland. Manus till Skrifter från Skaraborgs läns museum.

DEBATT

DET ARKEOLOGISKA KULTURARVET - och arkeologernas!

I sista numret av META för 1991 har "Roger Blidmo, Upplands Väsby" skrivit om arkeologiska rapporter. Denne är inte vilken privatperson som helst, utan kan idag betraktas som en företrädare för den nya egoismen, en driven affärsman, som inte ifrågasätter huruvida:

- det arkeologiska kulturarvet överhuvudtaget skall tillåtas vara till salu och om det är lämpligt att aktivt bidra till dess kommersialisering

och om

- en exploatör i stillhet skall beredas tillfälle att påverka sina kostnader med hjälp av en egen arkeologkonsult, och hur man skall kunna motverka att ett ömsesidigt beroendeförhållande utvecklas korrupt.

I den Blidmoska workouten är Riksantikvarieämbetet fast installerat som slagpåse. Men man skall inte tro att den kraft som läggs in i slagen hämtas från omsorg om kulturarvet. I stället förefaller saken likna metoden att profilera sig genom att ständigt angripa samma part och därmed framställa denne som sin huvudkonkurrent. I artikeln utpekas, på ett i mitt tycke osympatiskt sätt, också hans egna preferenser (Bo Petré, Länsmuseumbyrå och universiteten) samtidigt som han går in i debatten utan egna " *kreativa förslag till en enkel problemlösning*" (s 8, rad 6).

Avslutningen är magistral:

- "*I dagens samhälle är det emellertid fullt att kasta skuld på någon enskild och framkalla dåligt samvete och ångest. Jag har tagit lärdom av detta och skyller på systemet*" (s 9).

Tonen är, synbarligen, försåtligt nedlåtande och utgår från svepande generaliseringar u. p. a. Detta är den klassiska pamflettens karakteristika.

Jag skall i det följande åsidosätta min personliga motvilja att överhuvudtaget kommentera en skrift av sådan karaktär, mot bakgrund av min egen-
skap av representant för en månghövdad skara arkeologer som tillsammans
strävar efter att förbättra systemet.

Vart syftar Roger Blidmo?

Att Blidmo som arkeolog håller en särpräglad profil kunde märkas redan i
avhandlingen år 1982. I samband med uppdraget att vara fakultetens oppo-
nent fick jag tillfälle att, kanske mer än någon annan, tränga under ytan av
hans tankevärld. Denna framstår som speciell intill excentricitet. Avhand-
lingen bär drag av viljeakt mer än av vetenskaplig nyfikenhet. Blidmo väjer
inte, vare sig för brister i källmaterialet eller för omvärldens inställning.

Detta skulle i och för sig inte behöva vara negativt - arkeologin känner
sina ensamvargar - om det inte innefattat vissa semantiska problem. Detta
visar sig också i hans pamflett, vars anda och mening är långt ifrån lätt att
fånga och vars valörer ibland är oklara.

Jag har efter läsning återkommit till frågor som jag inte kan finna blivit
besvarade:

- Vad vill pamfletten egentligen ha sagt?
- Vilken effekt eftersträvar författaren, som adresserar sig till "*vänner och
ovänner*" (s 7, rad 14)?
- Vilken/ vilka institutioner vänder sig Blidmo emot? (I senaste Arkeologi i
Sverige- 1991, s 338- redovisar 35 institutioner arkeologiska arbeten!)

Det finns i mitt tycke här en konfliktglädje, som inte bara är konstruktiv,
utan också tycks uttrycka en outsiderskänsla. Blidmo meddelar från sin si-
doposition *hur* allting är och *varför* det har blivit på detta bedrövliga sätt
utan att själv ta någon del i processen, även om han säger att "*Rapportber-
get är en angelägenhet för oss alla*" (s 7, rad 29). Han bidrar däremot gene-
röst med sin kritik.

I pamfletten finns ett par mindre eruptioner av misstycke. Grumlig är
tankegången bakom fältropet på s 8, rad 19:

- "*Det måste bli ett slut på arkeologins osunda syn på sig själv som en kår*

som drivs av ett lagstiftningskall. Jämfört med andra länder är svensk arkeologi oförtjänt privilegierad till följd av en stark lagstiftning."

Varför måste det bli ett slut på den positiva kopplingen till lagskyddet? Vem är det som avses med ordet "*arkeologin*" och som samtidigt betecknas som en "*kår*"? Vad menar han med att påstå att detta skulle vara "*oförtjänt*"?

Med denna brist på logik passeras inte bara gränsen för saklighet utan också anständighet, genom den underskattning av läsarna som det innebär.

Arkeologin som vetenskap ägnar sig åt arkeologi. Lagstiftningsfrågor är ett ämne för kulturmiljövården. Dess mål är bl a att bevara och vårda de fasta fornlämningarna med stöd av Kulturminneslagen (KML).

I motsats till Blidmo arbetar den institutionella uppdragsarkeologin vid museer och Riksantikvarieämbetet inom kulturmiljövården och i linje med dess bevarandemål. I rollen som sakkunniga åt länsstyrelserna har vi skyldighet att inte endast tidsplanera de arkeologiska fältarbetena etc. utan också att ge vår syn på det arkeologiska källmaterialets värde och möjligheter.

Svensk arkeologisk vetenskap är inte alls "*oförtjänt privilegierad*" av någon lagstiftning. Den är inte styrd av KML alls, däremot indirekt påverkad eftersom utgrävningarna skapar nya källor.

Uppdragsarkeologins omfattning i Sverige idag är å andra sidan inte något exempel på en styrka hos KML utan snarare en brist och svaghet. Även om Blidmo inte låtsas om det så är KML först och främst tillkommen för att bevara, inte för att ge administrativa och andra riktlinjer för avlägsnandet av fasta fornlämningar. Den skall skydda, bevara, vårda etc. mot skadegörelse likaväl som mot uppdragsarkeologer. Varje beslut av länsantikvarien är en dispens från kravet på bevarande, inte ett inomvetenskapligt ställningstagande.

Mot denna bakgrund är Blidmos påståenden motsägende och jag kan inte förstå hans budskap.

Längre fram i texten specificerar han sig något och ställer då ett moraliskt och praktiskt krav på att lagen skall tillämpas med strängare krav på en tidsplan för färdigställandet av den arkeologiska dokumentationen.

Blidmo är mån om att vara universiteten till lags. Han företräder därvid en världsfrånvänd syn på deras förmodade etik, och säger i smickrande tonfall:

"Om en vetenskaplig undersökning tar tid att redovisa beror detta oftast på att man i samband med undersökningen fann osedvanligt mycket information att ta till sig, och inte att man passade på att ta bort hela eller betydande delar av fornlämningen." (s 6, rad 17).

Motivet för denna surrealistiska katekesförklaring torde återfinnas i Blidmos sociala närhet. Men kan en så larvig verklighetsbeskrivning också accepteras av andra universitetsföreträdare? Primärmålet med en exploateringsundersökning (hur vetenskaplig den än är) att inom en viss avtalad tid avlägsna en fast fornlämning efter dokumentation, presenteras som skumraskaffärer!

Universiteten har inte alls utmärkt sig enbart positivt vad gäller att rapportera sina undersökningar, knappast heller museerna. I själva verket har de i kritisk bemärkelse en mycket längre tradition att se tillbaka på än Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningsverksamhet. Bägge institutionsgrupperna, universiteten såväl som museerna, är fullt delaktiga i vårt gemensamma problem. Alla andra påståenden är lögnaktiga.

Blidmo lyckas här med konststycket att med de tre enkla orden "...*man passade på...*" ta heder och ära av både länsstyrelser, uppdragsverksamma arkeologer och till och med systemet i sig (?).

Om man i ett akademiskt sammanhang som META vill vara bitsk och elak i debatten bör man väl hellre agera med omdöme och humor än på detta grova sätt?

Vad är en arkeologisk rapport - och vems är den?

Vad Blidmos rapportbegrepp beträffar används formuleringar som väcker undran:

- "En rapport är en formell redogörelse för en undersökning eller ett utfört uppdrag." (s 3, rad 1).

- "...beställaren av det arkeologiska uppdraget kan komma att få sin rapport postumt." (s 3, rad 13).

- "Nuvarande rapportering är inte särskilt övertygande i ett vetenskapligt perspektiv..." (s 3, rad 27).

- *"Mig veterligen saknas dialogen mellan rapportens författare och dess användare." (s 3, rad 29).*

- *"Att beställaren genom att läsa rapporten ska kunna förstå vad han en gång betalade för finner jag fullkomligt osannolikt." (s 5, rad 26).*

Här kan man konstatera att Blidmo och jag har radikalt olika synsätt på syftet med en rapport och på frågan vem som är den egentlige uppdragsgivaren, exploatören eller kulturmiljövårdens företrädare, länsantikvarien.

Blidmo är så helt kundinriktad att han betraktar till och med den arkeologiska dokumentationen/ rapporten, som är den fundamentala arkeologiska källan, som ett kvitto på utfört arbete.

Hur man redan på första raden kan fastslå att den arkeologiska dokumentationen skall kunna fungera som en redovisning av arbetsföretaget, är egendomligt.

Kulturminneslagen inleds med en portalparagraf, som utsäger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö och att ansvaret för detta delas av alla. Denna är verkligen ambivalent vad gäller samverkan mellan staten och den enskilde.

Lagen säger ganska klart, att fornlämningarna är en del av vårt gemensamma kulturarv och inte ägs av dem, på vars egendom de ligger. De utgör, civilrättsligt, endast ett servitut på fastigheten. Om man önskar utnyttja marken, som egentligen befinner sig under platsen för den fasta fornlämningen, måste man få dispens från lagskyddet och ersätta den arkeologiska institutionen för dess kostnader för att undersöka och dokumentera fornlämningen.

Vad är det, filosofiskt sett, som kulturminneslagen skall skydda och vårda: fysiska lämningar i landskapet eller komponenter i ett gemensamt kulturarv?

Svaret på detta ringar också in innebörden av den arkeologiska dokumentationen, rapporten.

Det är, milt uttryckt, egendomligt, att lagen inte anger något kulturrelaterat skäl för bevarandet alternativt borttagandet, med villkoret av en dokumentation. Den materiella lämningen kan aldrig av egen kraft höja sig över att vara ett inventarium i ett synnerligen anonymt och uråldrigt sterbhus.

En huvudfråga är därvid den kvalitativa aspekten på fornlämningens kallpotential, dess möjlighet att bidra till vår förståelse av dess egen

samtid. Objektet kan, liksom ett konstverk, inte värderas riktigt förrän det ingår i någons (arkeologiska) kunskapssfär och referensram. Strikt uttryckt kan egentligen inte någon fornlämning värderas till art och betydelse. Det är endast vår kunskap om denna som kan vägas och utvärderas. Kulturminneslagen ådagalägger här en intellektuell brist i och med att den inte ställer explicita krav på kunskap om det arkeologiska kulturarvet som villkor för tillståndet att avlägsna en primärkälla.

Lagen, så länge den kan motstå de destruktiva krafterna, säger att ansvaret för kulturmiljön delas av alla, inte att var och en äger sin bit. En exploatör förväntas ta sitt ansvar för det gemensamma kulturarvets fortbestånd genom att i full utsträckning bekosta framställande av en arkeologisk dokumentation. Exploatörens "belöning" är endast att han får befrielse från servitutet, det fysiska hinder och ekonomiska belastning som fornlämningen har utgjort. Fastigheten återges sitt fulla marknadsvärde och häri ligger ett väsentligt kapitaltillskott. Exploatören betalar för att få tillgång till marken. Det är ekvationen och inget annat. Innehållet i den arkeologiska dokumentationen däremot är allas angelägenhet, framtidens kanske ändå mer än samtidens.

Rapportsituationen

- "...ett över årtionden ackumulerat rapportberg ligger nu som ett monument över svensk arkeologis tillkortakommande." (s 1, rad 4).

Alltsedan arkeologin föddes som vetenskap, och förresten långt dessförinnan, gjordes utgrävningar som inte har avsatt någon rapport i arkiven. Påståendet ovan är med andra ord, märkligt nog, en underskattning. "*Tillväxten*" har pågått i sekler!

Att arkeologiska dokument har relativt lång framställningstid är ett internationellt fenomen. Det faller absolut inte någon särskilt mörk skugga över just svensk arkeologisk forskning på grund härav. Att ryta till på detta sätt är oinitierat. Värdet av Tysklands samlade arkeologiska dokumentationer, som inväntar färdigställande, har av tyska arkeologer skattats till mångmiljonbelopp (i D-mark!), kanske till och med ännu mer. Bilden är, tyvärr, likartad i många andra länder och absolut inte positivt avvikande i de länder där privata firmor har en stor del av undersökningsverksamheten, som t ex i Canada, USA eller Frankrike.

Blidmo gör en skattning av värdet av den svenska rapportbördan till ungefär 200 miljoner kronor. Han utgår från två källkritiskt felaktiga premisser, att inget arbete har påbörjats och att ingen selektivitet förekommer. En grund för hans grova antagande är den s. k. JK-listan. Denna förtecknar för byrån för arkeologiska undersökningars del, de öppna ärendena. Till en del utgörs dessa enkla expedieringar, arkiveringar osv, till en annan del av nu pågående arbeten. En tredje kategori utgörs av de avslutade undersökningar, vars rapporter väntar på fullbordan. Av dessa har i princip alla ett dokumentärt grundmaterial.

Att beräkningen därför blir relativt meningslös på grund av de alltför stora mörkertalen gör den till dålig information och otillräcklig som ekonomisk kalkyl. Frågan om materialets exakta omfattning är naturligtvis väsentlig, om man behandlar den seriöst, för den som har kravet på sig att söka konkreta och verklighetsrelaterade lösningar. Det är under alla omständigheter klart, att det "*kulturarv*" som vi ärvt på gott och ont, måste genomarbetas och arkiveras till minsta möjliga kostnad och högsta möjliga kvalitet.

En fråga där Blidmos och min uppfattning egentligen inte avviker från varandra, är den om bas- eller arkivrapporten. Det vill säga, jag tror att ett missförstånd föreligger, betingat av den kortfattade beskrivning som givits i utredningen FYND 91. Blidmo betraktar idén som ett slag i luften, eftersom han, av redovisningen i FYND 91 att döma, tolkar intentionerna som om den skulle vara ett mål i sig. Så är inte fallet. En sänkt tröskel för ett första steg är tänkt att vara ett sätt att komma vidare. Tanken är alltså inte att fastna i en traditionell jämntjock rapportering, en sorts återgång till det gamla, eller en reduktion av ambitionsnivån, utan att skapa utrymme för en större variation, anpassad till källmaterialets vetenskapliga potential eller andra möjligheter.

I själva verket är avsikten med det nya rapportsystemet densamma som man framgångsrikt tillämpat i England. Detta redovisas av Helen Clarke i artikeln som följer på Blidmos i samma nummer av META (s 10 och följande). Bas- eller arkivrapporten är som idé en reaktion mot en utveckling där man i god ambition ville nå så många målgrupper som möjligt med varje rapport, något som också Blidmo påpekar var en utopisk målsättning.

Information - resultat

Blidmo företräder uppfattningen att de arkeologiska rapporterna skall söka

göras angelägna också för en icke fackmannamässig samtid. Men vår skyldighet mot exploatören kan, som ovan utretts, aldrig i första hand vara att överlämna en skriftlig arkeologisk dokumentation. Varför skulle vi lämna över sådant textmaterial på icke arkeologer?

Uppdragsgivaren/ exploatören önskar för sin praktiska och ekonomiska planering få *besked*: Finns det fornlämningar här(?), Hur gammalt är det (?), Är ni klara på tisdag(?), osv.

Att *informera* är helt skilt från framställningen av en skriftlig arkeologisk dokumentation. Visavi exploatören kan sådan information ges muntligt, gentemot intressegrupper och allmänhet i form av visningar, föredrag eller smärre utställningar, för massmedia i form av pressreaser och andra faktaunderlag, samt intervjuer.

Det ställs idag stora och återkommande krav på att uppdragsarkeologerna skall kunna uppvisa *resultat* näst intill under pågående undersökning och dokumentation. Ett resultat värt namnet kan emellertid endast extrahe-
ras ur de slutledningar som arkeologen nått fram till utifrån en fullt genomförd forskningsprocess.

Arkeologins källor, de arkeologiska dokumentationerna m fl, är som arkiv- och forskningsmaterial ekvivalenta med vad som för övrigt förvaras i de svenska nationella arkiven. Men inte begär man av en arkivarie att denne samtidigt med uppordnandet etc. skall kunna uttolka arkivaliemas innebörd vetenskapligt?! Inom den medicinska verksamheten är det väl behandlingsresultat, och inte forskningsresultat, som landstinget begär av en vårdcentral eller en öppenvårdsmottagning?

Uppdragsverksamma institutioner i Sverige kan ställa krav på att omvärlden skall skilja det ena från det andra. Det är oundvikligt så, att forskningsresultat, som också kan formuleras populärt, härrör från en forskningsprocess och inte enbart ur datainsamling. Arkeologisk kunskapsuppbyggnad på institutionell nivå bör vara ett gemensamt intresse för alla aktörer inom kulturmiljövården och universitetsvärlden. Institutionell kunskap är skild från den enskildes och bör vara ett postulat i lagstiftningen, som ändå i första hand måste fungera som ett skydd mot förstörelse av det fysiska kulturarvet.

Institutionellt ansvar ("*det japanska systemet*")

Jag skall avslutningsvis lägga några synpunkter på utvecklingen inom uppdragsverksamheten fram till dagens datum.

Statens styrande organ har ansvar för att ha konstruerat ett taxesystem utan full kostnadstäckning för rapportarbete. Detta borde ha ändrats redan för tjugo år sedan och därtill justerats gentemot den urholkande inflations-effekten under 1980-talet. Genom att man därtill lagt starka restriktioner på rekrytering och anställningsformer har situationen varit låst. Först under år 1991 har SAV accepterat ett återinförande av projektanställningsformen för icke arbetsledande personal.

Ekvationen har alltså varit den, att det yttre trycket på dåvarande Uppdragsverksamheten (från KVM:s likaväl som från övriga samhällets sida) att i främsta rummet ge service (under alla omständigheter och klimat) har varit större än tillgången på personal. Detta har tillsammans med det ytterst restriktiva ekonomiska läget omöjliggjort en schemaläggning av rapportarbetet. Fältverksamheten har fått komma i första hand. UV var ju ett service-företag, som förmodades producera rapporter lika homogena som en hamburgerrestaurant sina hamburgare.

Inom ramen för den enorma förändringsprocess som drivits fram under senare år inom byrån för arkeologiska undersökningar, finns idag goda skäl att se betydligt mer positivt på framtiden än vad ovanstående kunde ge vid handen.

- *"Tänk", säger Blidmo, "om vi ändå hade haft ett japanskt anställningssystem, då hade synderna gått i arv från far till son och från mor till dotter..."* (s 7, rad 30).

En institution som byrån för arkeologiska undersökningar vid Riksantikvarieämbetet representerar i praktiken just denna kontinuitet beträffande ansvaret! Medan omvärlden har kritiserat uppdragsarkeologin för att inte vara tillräckligt "vetenskaplig", inte minst från universitetens sida, så har deras studenter och forskare under många gånger ogynnsamma förhållanden arbetat för att göra något åt ett hotat kulturarv.

En mer än trettioårig institutionell kompetens och kontinuitet har bidragit till att ge verksamheten möjlighet att ta ansvar för inte bara det arkeologiska kulturarvet utan också för det lärdomshistoriska "kulturarv" som tidigare verksamhet producerat.

Ola Kyhlberg
Stockholm

ARKEOLOGI OCH VANMAKT

I vår samtid pågår snabba politiska, ekonomiska och etiska förändringar. Ett nytt sätt att betrakta världen införs eller förstärks. Rationalitet, lönsamhet och marknadsanpassning är lösenorden för dagen. Vilken typ av människosyn avspeglar dessa, och hur förhåller sig arkeologien till denna människosyn ?

Som arkeolog gräver man inte upp någon omedelbar "verklighet". Det förflutna består av fossila lämningar, "verkligheten" skapas i arkeologiens språk. Därför framstår BEGREPPEN som arkeologiens grundläggande verktyg (t.o.m. före skyffeln). Eftersom vi som arkeologer är situerade i nu-tiden är våra begrepp med nödvändighet också det. Därför är det nödvändigt att arkeologien granskar sina begrepp och undersöker deras innehåll. Jag kommer här att ta upp en del begrepp och företeelser inom medeltidsarkeologien som jag gärna skulle se diskuteras i större utsträckning.

Ett begreppspar

Begreppsparet *latent-manifest* introducerades i medeltidsarkeologien av Anders Andrén 1985 (Andrén 1985 s.10f). Begreppen kritiserades av Sæbjørg W. Nordeide och en diskussion i *Meta* 1989 följde (*Meta* 1, 2, 4 / 89). Numera synes dock terminologin vara helt internaliserad i den medeltidsarkeologiska diskursen.

Mig förefaller begreppsparet olyckligt, då det snarast synes leda till en direkt värdering, medveten eller omedveten, av källmaterialet, där det som klassificeras som manifest kan förväntas ge mera information i förhållande till intellektuell ansträngning, medan det latent skulle ge litet information även med stor ansträngning. Det blir alltså inte mödan värt att bearbeta massmaterialet, eller att formulera kvalitativa analyser. Oroväckande tydligt blir detta när det funderas på att enbart använda förkortade "bas-rapporter" (se *Meta* 4/91), eller att universitetet i större utsträckning vill beforska och bearbeta exploateringsarkeologiens fyndberg åt oss. Speciellt oroväckande är detta i dessa tider när institutionerna i kostnadseffektivitetens namn förväntas skjutsa igenom doctores på fyra år. Latent- stämpeln skulle då fungera som alibi för att även i fortsättningen sysselsätta sig med

material som förekommer i lagom mängd.

Människosyn och "den andre"

Vilken människosyn har vi, hur påverkar den våra begrepp respektive hur påverkar våra begrepp människosynen? I vilken utsträckning uppfattar vi människan vi är satta att studera som lik respektive olik oss? Detta är en "evig fråga". Hur att studera människor har varit ett grundläggande spörmål sen filosofiens början, den studerade blir "den andre". "Den andre" är det, med ett visst mått av *understatement*, oerhört svårt att föreställa sig som subjekt, alltså blir den andre ett objekt för oss.¹ I viss mån måste vi, för att kunna förklara "den andres" agerande, beröva henne den fria viljan. Vi laborerar i stället med strukturer, system, epistemiska diskurser, överbbyggnader etc. (alternativet hade väl i och för sig varit otympligt och väl inte särskilt intressant).

Här föreligger en motsättning: vi vill inte gärna tänka oss själva som subjekt utan fri vilja, dvs som "den andre".

Det intressanta är *hur* vi objektifierar "den andre" i våra begrepp, hur vi ömsom markerar skillnader, ömsom likheter. Det finns en underförstådd evolutionism i hela vår "tidsanda", vi får den med bröstmjölken. Så som den utvecklats ligger det även en värdering dold under ytan: vi är bäst, vi skapelsens kronor som lever i den bästa av alla världar. Följaktligen blir "den andre" inte lika bra, hon är inte som vi. Genom att dela upp historien markerar vi skillnaden. Samtidigt vill vi, för att inte bli helt rotlösa, gärna ha någon form av utvecklingskontinuitet. Vi läser in sådant som vi tycker oss känna igen: stad, makt, pengar etc. Vi markerar här en (nödvändig) likhet, en gemenskap, det är detta vi företrädesvis studerar.

För detta har vi utvecklat begreppen, så att vi med mindre ansträngning tycker oss förstå, så att det förflutna synes tala till oss genom ett av oss definierat "direkt uttryck".

Makten och härligheten

Det finns nu på sina håll inom arkeologifämnet ett ökat intresse för den andliga / icke- materiella aspekten av tillvaron. Att studera det outtalade är inte lätt. Det kräver en väl formulerad teoretisk ståndpunkt. Utan teori blir "mentaliteten" bara en tjugig etikett klistrad på de gamla vanliga, funktionalistiska, tolkningarna.

Som exempel kan anföras doktoranddagarna i Lund ht- 91. Etiketten var

makt. Då kunde man väl förvänta sig att själva begreppet och dess tillämpningar inom medeltidsarkeologien skulle problematiseras.² Istället fick vi stora hus av sten i städer, kyrkor, borgar och kolningsgroparnas typologi. Allt inom den "manifesta sfären", som ju är det sätt på vilket makten tar sig uttryck idag. Oreflekterat överförs och tolkas detta som makt då.³

Det är väl i och för sig svårt att inte tolka en borg som uttryck för makt i en eller annan form, men varför inte undersöka maktens andra sida? Makt opererar inte i vacuum, den kräver vanmakt / motmakt, någon att utöva makt över. Det är i den sfären vi som arkeologer "kommer in". Vi gräver ut lämningar efter de maktlösa / motmakt (hus och hem) oftare än lämningar efter de maktutövande (borg och kyrka) eller...

Finns det inte här en motsättning mellan akademisk arkeologi, som formulerar och definierar forskningsområden och begrepp och som studerar de "manifesta" maktuttrycken, och å andra sidan exploateringsarkeologien som undersöker det av akademikerna diskvalificerade "latenta" materialet? Vad är detta om inte en diskursiv maktutövning.⁴

Förmedlingen

Att vi arkeologer presenterar den "verklighet" vi skapar är viktigt. Men för vem presenterar vi vad och hur?

Genom åren har det utkommit ett antal tjusiga publikationer, en del med fyrfärgstryck en del utan. (Understundom känns det som om denna typ av publikationer till antalet överstiger de som riktar sig till mig i egenskap av fackidiot.) Dessa vackra produkter synes alla framställa arkeologien såsom en särdeles okomplicerad form av sysselsättning, utan några problematiseringar. Detta bygger på uppfattningen att "folk" inte vill ha, eller inte skulle förstå problem, ett tänkande besläktat med det som synes råda i Hollywood.⁵ Dessutom förespeglar detta "raka- pucker- tänkande" en slags okomplicerad normalitet i alla samhällen, dvs det "makten" vill att vi ska tro: "så här har det alltid varit och på något annat sätt kan det inte vara."⁶ Arkeologien fungerar då som "maktens" medlöpare genom att legitimera denna uppfattning och genom att ej söka en annan tolkningsbild. Om vi inte problematiserar vårt eget maktbegrepp presenterar vi en bild av den typ av "makt" vi har idag som om den vore ett universellt fenomen.

Detta avspeglar sig i att vi gärna och helst tolkar företeelser inom den "manifesta sfären", dvs det som definieras som ett medvetet ideologitryck. Detta att söka överföra funna ting till sfären kunskap / makt (produk-

tion) kan ibland ge konstiga tolkningar: exempelvis inom förhistorien benämnes vissa hornföremål som "spetsvapen" i stället för "del av jordbruksredskap" (Larsson 1991), eller för att återgå till medeltiden: "stylus" i stället för "spatel" (att ornera krukor med) (Tesch mfl 1990 s155, fig.1a), eller "städ" i stället för "tvättklämma" (Ibid.s 84 fig.8).⁷

Efterfrågar inte marknaden" tolkningar som skildrar den maktlöse / motmakten? Är detta ointressant eller är vi oförmögna att tänka i de banorna? Är det så att våra diskursiva begrepp helt utestänger dessa frågeställningar?

Stefan Larsson
Lund

Noter

1. Speciellt inom arkeologien, vi kan "se" "den andre", men vi kan ej bli "sedda", vara-för-den-andre (Sartre s 152 ff).
2. Eva Österberg, som är historiker, höll en kort och koncis exposé om olika maktbegrepp inom HISTORIEÄMNET.
3. Det finns dock exempel på försök att forska kring motmakten, exempelvis M Mogren mfl. som undersöker diskrepansen mellan skriftliga skattekrav och de materiella lämningarna.
4. Jmfr arkeologiens ställning i samhället, där är vi alla allt som oftast maktlösa.
5. Var kan man f.ö läsa om, eller på vilket symposium/seminarium höra om allt det där på en utgrävning man inte begriper ?
6. Ideologi avseende exempelvis rikedomars fördelning eller könsroller etc.
7. Jag vet att denna publikation bara är en preliminär redovisning, exemplen kunde lika gärna varit hämtade ur PK-banken, Helgeandsholmen, Kransen, Västerås 1000 år eller Malmö. Sigtuna råkade som yngst stå närmast i bokhyllan.

Litteratur

- André, A. *Den urbana scenen.Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. 1985.
- Larsson, S. Presentation och tolkning av tre hornredskap. *Elbogen* 1990.1991.
- Sartre, J-P. *Varat och Intet*. 1984.
- Tesch, S.(red.). *Makt och människor i kungens Sigtuna*. 1990.

Protokoll fört vid Medeltidsarkeologiska föreningens årsmöte 26 febr. 1992.

§ 1. Mötet förklarades öppnat.

§ 2. Lars Ersgård valdes till mötesordförande.

§ 3. Mats Roslund valdes till mötessekreterare.

§ 4. Peter Carelli valdes till justeringsperson.

§ 5. Till ordinarie ledamöter i META's styrelse valdes;

Peter Carelli

Lars Ersgård

Anders Jonasson

Aina Mandahl

Mats Roslund

Till suppleanter valdes;

Ingrid Gustin

Karna Jönsson

Katalin Szabo

Henrik Klackenborg avlade sig ytterligare styrelseuppdrag och tackades för sina insatser för META genom åren.

§ 6. Till revisor valdes Elisabeth Iregren. Till revisorssuppleant valdes Ulla-Britta Ekstrand.

§ 7. Anders Ödman och Hampus Cinthio valdes till valberedning.

§ 8. Revisionsberättelsen föredrogs och revisorn yrkade på ansvarsfrihet för den avgående styrelsen, vilket beviljades.

§ 9. Nr 1- 2/ 92 av META medeltida kyrkogårdar som tema och beräknas komma ut i maj- juni. Nr 3/ 92 planeras att bli ett Norge- nummer, där avsikten är att spegla kontaktfältet Trøndelag- Jämtland. Nr 4/ 92 planeras att behandla statens framväxt ur det arkeologiska

källmaterialets perspektiv. Ytterligare förslag gällde samarbetet mellan amatörer och arkeologer, förmedling och något om den medeltida kvinnan.

Det påpekades att META tappat 40 prenumeranter under föregående år. Mats Roslund tog på sig uppgiften att förhöra sig om någon vid medeltidsavdelningen på Moesgård, Århus universitet, kan tänka sig att agera lokalredaktör för eventuella danska nummer.

§ 10. Erik Cinthios fond har som uppgift att stödja utgivningen av medeltidsarkeologiska avhandlingar. Fonden förvaltas av Medeltidsarkeologiska föreningen. I stipendienämnden ingår professorn i medeltidsarkeologi, en representant ur METAs styrelse och en doktorandrepresentant. Summan som disponeras är 80% av räntan på innestående medel. Styrelsen beslöt att 1992 utlysa två stipendier á 5000 kr och att detta skall annonseras i META.

Som firmatecknare för Erik Cinthios fond valdes Lars Ersgård och Mats Roslund.

§ 11. Övriga frågor: Beslöts att sammankalla styrelsen till förberedande möten inför varje utgivning av META.

§ 12. Mötet avslutades.

Vid protokollet

.....

Justeras

.....

META

MEDELTIDSARKEOLOGISK TIDSKRIFT

META:s styrelse/huvudredaktion

**Peter Carelli
Lars Ersgård
Anders Jonasson
Aina Mandahl
Mats Roslund**

**suppleanter:
Ingrid Gustin
Karna Jönsson
Katalin Sabo**

META:s omslagsbild: Christina Borstam, Lund,

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemsskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1992 kr 85:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidsskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen, Arkeologiska institutionen, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

**KF-Sigma tryckeri, TLTH, Lund.
ISSN 0348-7903**

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT

1

<i>Jakob Kieffer- Olsen</i>	Dateringen af den middelalderlige kirkegård i Løddekøpinge- et debatoplæg	4
<i>Jesper Boildsen</i>	Dateringen af ødekirkegården i Løddekøpinge	21
<i>Hampus Cinthio</i>	Svar på Jakob Kieffer- Olsens debattartikel om dateringen av den tidigmedeltida kyrkogården i Løddekøpinge	28
<i>Maria Cinthio</i>	Några daterings- och tolkningsproblem aktualiserade i samband med bearbetningen av gravar och kyrkogård tillhörande Trinitatiskyrkorna i Lund	30
<i>Bertil Helgesson</i>	En märklig fördelning- ett senvikingatida gravfält i Fjälkinge, Skåne	40
<i>Caroline Arcini</i>	Skillnader i ålders- och könsfördelning i populationen på medeltida kyrkogårdar i Skåne.	44
<i>Peter Carelli</i>	Inför döden är inte alla lika - profana gravar i medeltidens Lund	62
<i>Jan Brendalsmo & Gunnhild Røthe</i>	Haugbrot eller de levendes forhold til de døde - en komparativ analyse	84
<i>Maria Vretemark</i>	Den könssegregerade kyrkogården - ett utslag av Mariakult?	120

DEBATT

<i>Ola Kyhlberg</i>	Det arkeologiska kulturarvet- och arkeologernas!	129
<i>Stefan Larsson</i>	Arkeologi och vanmakt	138